

BEGREPET ONDSKAP

*Teoretiske refleksjoner over moralske
sammenbrudd i terrorens tid*

Torgeir M. Hillestad
Associate Professor
Universitetet i Stavanger

Universitetet
i Stavanger

2014

Universitetet i Stavanger
N-4036 Stavanger
NORGE

www.uis.no

ISSN 1504-4939

ISBN 978-82-7644-565-7

Notater fra Universitetet i Stavanger, nr. 36

Forord	5
<i>Innledning</i>	7
<i>1 Er ondskap et meningsfullt begrep?</i>	9
<i>2 Utkast til en grunnforståelse</i>	21
<i>3 22. juli og den offentlige debatten</i>	49
<i>Litteratur</i>	63

Forord

Dette forskningsessayet er et forsøk på å klargjøre noen grunnlagspremisser vedrørende en meningsfull og adekvat analyse av begrepet "ondskap" som er blitt særlig aktualisert den senere tid. Noen sentrale teoretiske og ikke minst *meta*-teoretiske forutsetninger og determinanter er vurdert i analysen av bestemte ytterliggående psykiske og sosiale holdninger og handlinger.

Essayet tar også for seg noen av de mange synspunktene og meningsytringene som kom fram i media i forbindelse med 22. juli terroren og den påfølgende rettsaken, både fra legfolk og såkalte eksperter og fagfolk. Selv om det her ikke er primært denne terrorhandlingen eller gjerningsmannen som behandles, er det naturlig å plassere det hele inn i en bredere forståelse av hva såkalt ondskap er og innebærer.

Essayet vil også understreke behovet for og betydningen av å utvikle fenomenet "ondskap" som et eget forskningsområde. Både historiske og aktuelle hendelser og tragedier understreker etter min mening dette. En mulig innvending i forhold til dette er selvsagt at selve begrepet ondskap i seg selv framstår som kontroversielt i den grad at det ofte hersker stor uenighet om hva begrepet egentlig innebærer, i tillegg til at etter manges mening fenomenet i seg selv ikke eksisterer men kun gir mening i sammenheng med bestemte mytiske, religiøse og filosofiske tekster.

Dette essayet vil forhåpentligvis kunne bidra til en oppklaring i kraft av at det bestreber seg på å vise at ondskap i seg selv representerer et høyst reelt fenomen som det i dag er av stor betydning blir tatt alvorlig.

Innledning

Den siste tidens hendelser har aktualisert behovet for nærmere analyser når det gjelder å forstå grusomme og ufattelige hendelser. Dette har i stor grad opptatt offentligheten og en mengde vinklinger, opplysninger, meninger og årsaksforklaringer har sett dagens lys. Disse har vært til dels både sammenfallende og motstridende. Et hovedmotiv bak dette forskningsessayet har vært å levere utkastet til en teoretisk og meta-vitenskapelig analyse som kan utgjøre et slags utgangspunkt for en grunnlagsforståelse av det som av mange i dag karakteriseres som menneskelig "ondskap".

Etter min mening er det av avgjørende betydning at begrepet om ondskap analyseres og avklares rent kunnskapsteoretisk, samtidig som det forutsettes at begrepet i seg selv innehar en *substans* i den forstand at det refererer til noe *reelt* eksisterende. Ut fra disse premissene kan en hevde at analysens kunnskapsteoretiske grunnlag verken er rent *empiristisk* eller *konstruktivistisk*. I stedet forutsettes en såkalt *realismeposisjon* hvor faktiske og antatte objektive fenomener studeres i lys av nettopp teoretiske og meta-teoretiske forutsetninger.

Jeg vil ikke legge skjul på at en vesentlig årsak til at dette essayet presenteres er at jeg anser mange av de meningsytringene, "analysene" og teoriene som har dukket opp i kjølvannet av 22. juli for å forklare tragedien for å være i beste fall utilstrekkelige, i verste fall nærmest feilaktige. Det er derfor uunngåelig at dette forskningsessayet noen steder vil presentere polemikk mot disse, selv om hovedinnholdet i et vitenskapelig arbeid eller essay alltid er den vitenskapelig baserte analysen og teorien i seg selv.

1. Er ondskap et meningsfullt begrep?

Begrepet ondskap er i seg selv omstridt. Enkelte, eller ganske mange vil hevde at begrepet i seg selv ikke henviser til noe reelt, men utelukkende innehar en slags religiøs og/eller moralsk betydning. Et annet moment er at selv om en erkjenner begrepets "realstatus" i den betydning at det står for noe reelt eksisterende, blir det fort uklart hva dette reelle består i. En umiddelbar betydning av begrepet, som etter min mening kan være dekkende for både en "folkelig" og mer teoretisk oppfatning, er at ondskap må betraktes som den bevisste viljen til og faktiske utøvelsen av reservasjonsløs skading av andre og i ytterste konsekvens påføre andre den ytterste grusomhet og lidelse. Denne rammedefinisjonen er ikke uproblematisk og den største utfordringen er hvordan den mer konkret skal oppfattes og avgrenses. Min tanke er at den for så vidt kan favne atferd på både makro- og mikro-nivået, fra masse mord til mer hverdagslig mobbing og plaging. Noe av det sentralt underliggende i denne forståelsen er at det rommer 2 underdimensjoner: 1) sadisme og 2) den totale hensynsløshet. Det er viktig å understreke, som flere har gjort før¹ at antatt ondskap ikke entydig kan føres tilbake til eller utelukkende kan identifiseres som sadisme, eller en entydig og eksklusiv glede og lystfølelse ved å påføre andre smerte, lidelse og død. Akkurat dette *kan* inngå som et spesifikt element i, eller *en* side ved det vi oppfatter som ondskap, men muligens tross alt av en mer perifer art. Kategorien "hensynsløshet" kan sies å være av en mer *instrumentell* karakter i den forstand at det ofte ikke er det å påføre andre grusomheter eller ubehag i seg selv som er den primære hensikten, men heller det hensynsløse i å forfølge egne politiske, ideologiske, sosiale eller psykologiske mål uten å reflektere over de menneskelige omkostninger som blir andre til del. På mange måter kan en forstå dette som en bruk av andre mennesker utelukkende som *midler* til egne formål. Terrorister blir ofte ansett å bedrive slike former for ondskap. Definert ondskap kan således også ha et *idealistisk* motiv,

¹ Se for eksempel Baumeister (1997)

begrunnet i ønsket om å gjøre noe grunnleggende "godt" eller høyverdig i en større saks tjeneste. Begge disse kategoriene, og diverse mer eller mindre ytterliggående former og varianter vil jeg vende tilbake til.

Det er viktig å presisere at denne forståelsen eller begrepet om ondskap, både det elementet der den onde handlingen framstår som et mål i seg selv, dog i ulike former, og den mer instrumentelle, som likevel rommer grenseløs hensynsløshet, forutsetter den "frie" eller bevisste menneskelige vilje eller motivasjon. Det er altså ikke snakk om uaktsomhet eller former for utilsiktede handlinger og konsekvenser. Selve grunnlaget for ondskap, om begrepet skal ha noen mening, er viljen og motivet til å påføre andre mennesker i prinsippet de verste lidelser, uten forbehold om eller evne til på noe tidspunkt å ta hensyn til eller innta ofrenes perspektiv i den forstand at dette avføder reservasjoner knyttet til utførelsen av de grusomme handlingene i seg selv. Psykologisk-menneskelig motivasjon vil derfor utgjøre et nøkkelpunkt i forståelsen av ondskap i seg selv, men som jeg vil argumentere for, ikke det eneste.

Etter min mening må også ondskap settes i forbindelse med begrepet om *moral* i den forstand at det innebærer moralens eksplisitte negasjon, eller det totale sammenbruddet av menneskelig moral i den forstand at dens motsetning eksplisitt og aktivt etterstrebes og gjøres til handlingsnorm.

De rammene for en definisjon av ondskap som jeg har skissert ovenfor², innebærer imidlertid ikke noen endelig avklaring angående grunnforståelsen av selve problemet. Den viktigste avgrensningen er kanskje knyttet til vurderingen av selve *handlingsaspektet*. Det er i utgangspunktet snakk om menneskelige handlinger og dynamikken bak disse er på mange måter helt avgjørende. Er såkalte onde handlinger et resultat av en bevisst og veloverveidvilje vilje, eller har de mer bakgrunn i psykiske forvirringstilstander hos individer der motivene langt på vei må sies å være av mer irrasjonell karakter med bakgrunn i antatte mentale sykdomstilstander? Hvis såkalte onde

² Jeg gjør oppmerksom på at det naturligvis *kan* og faktisk *eksisterer* andre definisjoner og forståelsesrammer.

handlinger som for eksempel masse mord skyldes en alvorlig psykisk lidelse, blir det straks mer problematisk å snakke om ondskap. Med ondskap og ondskapsfullhet vil en først og fremst tenke på målrettede handlinger med den klare hensikt å skade andre mennesker, enten disse er mål i seg selv eller har andre mer instrumentelle formål. En må i denne sammenheng anta at det foreligger bestemte personlighetsmessige forutsetninger til grunn for de forskjellige motiver og handlingsmønstre bak ulike såkalte onde handlinger. Motiver og personlighetsmessige forutsetninger vil til en viss grad variere fra situasjon til situasjon, blant annet betinget av hva type hendelse det vil være snakk om. Likevel vil en kunne finne noen gjennomgående mønstre og handlingsbetingelser. Et avgjørende skille vil likevel være knyttet til det såkalte *diagnostiseringskriteriet*, dvs. i hvilken grad personen eller personene kan karakteriseres som psykisk tilregnelige. Hvis eller når det begås grusomme handlinger i en psykotisk forvirringstilstand, er det mer enn tvilsomt at disse kan karakteriseres som onde, eller i alle fall et utslag av ondskap. Som en skjønner, vil individ- eller personlighetsfaktoren alltid være av sentral betydning. En forutsetter at personen i utgangspunktet er i besittelse av en alminnelig evne til rasjonell, fornuftsbasert refleksjon og med andre ord er «realitetsorientert» og rent kognitivt «vet hva en gjør» og at det en gjør påfører andre ofte grenseløs lidelse og smerte. Dette innebærer ikke at utøverten nødvendigvis har noe bevisst "ondt" i sinne i utgangspunktet, en vilje til eller et behov for å påføre andre grusomheter i seg selv, ut fra et slags sadistisk ønske eller behov, selv om dette også må sies å utgjøre en bestemt form for ondskap. Men den individuelle personlighetsfaktoren synes å være av signifikant betydning fordi menneskelige behov, motiver og vurderinger alltid må inngå som et – eller *den* sentrale faktor i enhver bevisst menneskelig handling, også den definert onde. Uintenderte og uaktsomme handlinger, rene uhell, ulykker og uaktsomhet faller utenfor her. Men den bevisste viljen til å iverksette grusomme handlinger overfor medmennesker, uansett om motivene er av egoistisk eller idealistisk karakter, når en er full klar over hva de fryktelige konsekvensene vil være for ofrene, må, i henhold til mine

kriterier, karakteriseres som gjennomført ondskap. Det er altså ikke nødvendig at en opplever eller i utgangspunktet klassifiserer sine handlinger som onde selv. Det er av sentral betydning at en *vet* at en påfører andre uskyldige lidelse, men likevel uten reservasjoner utfører dem ut fra egne motiver som ikke sammenfaller med ofrenes. Som kjent er det slik at både følelser og tenkning er involvert i menneskelige målrettede handlinger. Det primært rasjonelle i å erkjenne at en påfører andre mennesker lidelse, innebærer ikke at følelser er fraværende, selv om en kan oppleve at de er *frakoplet*. Dette innebærer bare at en befinner seg i en tilstand der en framstår som «følelseskald» når en i koplingen mellom følelser og tanker lar det sistnevnte – det kognitive systemet – dominere. Det å være følelseskald innebærer altså *ikke* at følelser er fraværende, men at de inntar en posisjon der de lar seg underordne bestemte kognitive preferanser og føringer, riktignok gjennom fravær eller fortrenkning av for eksempel empatiske følelser og reaksjoner.

En presisering er imidlertid nødvendig her, særlig med tanke på de tilfellene der en har å gjøre med personer som er villige til å begå overgrep mot uskyldige, ut fra antatte eller i alle fall i egne øyne edle og høyverdige motiver. Dette problemet involverer både den grenseløse idealisme og ikke minst spørsmålet rundt den moralfilosofiske posisjonen *utilitarisme* eller *nyttefilosofi*. Idealistiske masse mordere og terrorister, de som vektlegger at de utfører sine handlinger i en større saks tjeneste blir gjerne vurdert som nettopp idealister som egentlig ikke er interessert i å skade sine ofre for egen del, men finner dette "nødvendig" av hensyn til en større og viktig sak, for eksempel å rette oppmerksomheten mot undertrykte grupper og befolkninger og der det til tider argumenteres med at den lidelsen slike undertrykte grupper gjennomgår er betydelig verre enn konsekvensene av isolerte terrorhandlinger som nettopp har som langsiktig formål å motarbeide undertrykkelse og terror av større omfang. I et nytte-moralsk eller utilitaristisk perspektiv blir det kanskje argumentert med at i sum gjør en menneskeheten større tjenester ved å støtte undertrykte grupper og befolkninger, om nødvendig med drastiske terrormidler, enn motsatt, dvs. de negative

konsekvenser i form av den lidelse slike handlinger påfører et begrenset antall individer. En litt annen og om mulig enda mer kynisk variant går ut på at voldelige, ofte såkalte "frigjøringsbevegelser" gjerne legitimerer seg eller har som eksplisitt utgangspunkt at kun brutale masseaksjoner som rammer et stort antall uskyldige mennesker er egnet til å skape oppmerksomhet rundt forfølgelsen og undertrykkelsen av bestemte folkegrupper hvis sak de hevder å forsvare. Disse perspektivene er interessante i seg selv og de kan minne om hendelser og operasjoner som også antatt mer siviliserte krefter har tatt i bruk i akutte krigssituasjoner. Under 2. verdenskrig ble for eksempel en ferje med sivile passasjerer med fullt overlegg senket i Norge, selv om en visste at flere av disse ville miste livet. Om bord på samme fergen befant seg imidlertid også tungtvann som en fryktet Nazi-Tyskland ville bruke til å framstille atombomber. Dette måtte for enhver pris forhindres og som et ledd i dette ble det også ansett som umulig å advare de sivile passasjerene da dette samtidig ville spolert sabotasjeplanene. En kan hevde at en i dette tilfellet implisitt eller eksplisitt, rent nytteetisk vurderte de menneskelige konsekvensene av at Nazi-Tyskland skulle kunne skaffe seg atomvåpen som større enn en håndfull sivile ferjepassasjerers skjebne. Bruken av atomvåpen mot Hiroshima og Nagasaki kan også ses i et slikt perspektiv, selv om det ikke er sikkert slike overveielser var utslagsgivende for beslutningen om gjennomføre angrepet. Nøkterne kalkuleringer går ut på at en alternativ landinvasjon ville krevd langt flere liv uansett, men det er selvsagt mulig at USA som slapp bombene i langt større grad kalkulerte inn *egne* tap i et slikt regnestykke enn for eksempel også den japanske sivilbefolkningen.

Imidlertid er det mulig å ane en ikke ubetydelig forskjell her hvis en skal sammenligne brutale politiske terrorister med krigsoperasjoner under 2. verdenskrig. Hva angår sprengningen av tungtvannsferjen med sivile passasjerer kan det hevdes at en her står overfor et kalkulert forhold eller situasjon der så vel valg som konsekvenser er oppstilt i et relativt klart og sannsynlig scenario. En håndfull sivile må "ofres", dvs. ikke likvideres eller terroriseres som represalier eller

som manifestasjon med referanse til en bestemt gruppes lidelser, men utelukkende fordi det ikke finnes noen måte å redde dem på, gitt at en vil hindre at nazistene fikk atomvåpen, med de fryktelige konsekvenser dette ville medføre. Dette i seg selv må sies å utgjøre sannsynlige direkte konsekvenser ut fra de valg en der og da stod overfor. En stod med andre ord her overfor et reelt og konkret *dilemma*. En annet viktig moment er at ferjepassasjerene utgjør et uunngåelig element i eller del av dette dilemmaet som det er umulig å se bort fra. En er i utgangspunktet tvunget til å inndra dem i det konkrete dilemmaet og konflikten i seg selv fordi de simpelthen utgjør en del av dem. Når det derimot gjelder terrorister eller "frihetskjempere" som finner det nødvendig å terrorisere flest mulig uskyldige personer for å fremme en påstått undertrykt, men helt utenforstående gruppes interesser stiller det seg helt annerledes. Det er ingenting her som sannsynliggjør at terrorofrenes lidelser er proporsjonale med eller står i et direkte forhold til den proklamerte eller utropte undertrykte gruppens interesser hva angår frigjøring fra den antatte undertrykkelsen de er utsatt for. Tvert imot kan ofte det motsatte – om ikke med nødvendighet – bli resultatet, nemlig, nemlig at denne gruppen ytterligere stigmatiseres og marginaliseres. Poenget er imidlertid at i eksempelet med ferjepassasjerene er det ikke snakk om at utenforstående uskyldige trekkes inn i et kynisk og hensynsløst spill for å utnyttes til fordel for utenforstående og ofte ekstreme politiske krefter, uansett hvordan disse måtte definere seg selv som "frigjørere", "frihetskjempere", osv. I stedet er det i utgangspunktet snakk om en reell etisk konflikt der en (konkret) må forholde seg til hvordan minst mulig skade skal forvoldes hos flest mulig mennesker. Etter min mening representerer dette en annen type konflikt enn rene terrorhandlinger, der vi altså i tilfellet med ferjepassasjerene og tungtvannet står overfor en reell etisk konflikt vi ikke kan unndra oss, mens det i tilfellet med terrorister som egenhendig velger seg ut og *braker* uskyldige utenforstående til sine egne politiske formål, mer er snakk om *instrumentell ondskap*, dvs. at uskyldige bevisst trekkes inn og brukes til eksterne formål i et tvers gjennom kynisk spill, noe som også understrekes av den (ofte

tilsynelatende unødige) brutalitet og grusomhet som blir ofrene til del her. Når det gjelder denne typen handlinger, som etter min mening altså må karakteriseres som ondskap, er et påfallende trekk parallellen til nazistenes Holocaust, selv om de ytre formene og omfanget av handlingene er til dels vidt forskjellige. Nazistenes rasemessige eliminering av jødene og andre "undermennesker" skyldtes ikke nødvendigvis personlig hat til dem som individer eller et ønske om å plage og trakassere dem, selv om dette selvsagt har vært tilfellet hva angikk utøvere enkeltvis. Den sentrale dynamikken bak Holocaust synes å være av *politisk* art, nemlig å bekjempe og eliminere en *ytre* definert fiende som tilskrives onde og destruktive egenskaper. Det kan være snakk om en slags politisk paranoia og konspirasjonstenkning i stor skala der bestemte etniske grupper og befolkninger defineres som fiender i objektiv forstand, pluss at slike politisk-ideologiske oppfatninger på et vis ekspanderer ut i sosialteoretiske oppfatninger av kvasifilosofisk art, gjennom maksimer om "survival of the fittest", der naturen påstås å være innrettet slik at bare de sterkeste kan overleve og de "svake" er dømt til undergang. Dermed leveres en ideologisk og politisk begrunnelse for drap på hele folkegrupper som gis en slags fiktiv vitenskapelig begrunnelse. En annen sentral mekanisme er selve den projektive manøveren der indre eller systemiske onde konflikter søkes avlastet ved å tilskrives bestemte omgivelser, grupper, kulturer som stemples som «onde» og «mindreverdige». I så henseender kan ofrene og deres skjebne bent fram framstå som «uinteressante» og «likegyldige» fra bødlenes ståsted. Det er selve prosjektet som framstår som det sentrale, nemlig den totale eliminasjonen av det uønskede og definert «onde» som blir det maktpåliggende.

Det jeg i denne sammenheng karakteriserer som "*instrumentell ondskap*", dvs. å utnytte utenforstående uskyldige i et egenkalkulert regnskap over mulige politiske vinninger og omkostninger, gjerne på vegne av en egen eksklusivt definert undertrykt gruppe, kan altså ikke sammenstilles med eller defineres og oppfattes som identisk med såkalt *utilitarisme* eller *nyttemoral*, der en også til en viss grad vurderer gevinster og omkostninger opp mot hverandre for å komme

fram til det mest gunstige resultat målt opp mot en mer eller mindre ideal målsetning, dvs. det som i det større bildet er antatt å gi minst mulig menneskelig lidelse. Når det gjelder sistnevnte moralske prinsipp, ble det ovenfor referert til bestemte hendelser fra 2. verdenskrig som inneholdt nettopp slike dilemmaer og vurderinger. Det kan være at de vurderinger som ble tatt der og da av de fleste vil bli oppfattet som moralsk riktige, men dette innebærer selvsagt ikke at den nyttemoralske innfallsvinkelen til løsning av etiske problemstillinger i seg selv er korrekt, selv om den med rimelighet kan forsvares og framstå som adekvat stilt overfor mange etiske dilemmaer av ulik art. Det finnes selvsagt *andre* moralfilosofiske alternativer å ta utgangspunkt i.

Flere interessante, for ikke å si kontroversielle perspektiver kan knyttes til det jeg her karakteriserer som "instrumentell ondskap". Enkelte vil benekte at handlinger jeg inkluderer i dette begrepet i det hele tatt kan defineres som ondskap i seg selv. En må da operere med en litt annen forståelse av hva ondskap i seg selv *er* eller innebærer. Framfor alt må en distansere seg fra en eksklusiv smal definisjon som forstår ondskap som utløp for ren psykologisk eller personlighetsmessig grusomhet eller sadisme. Sadisme kan selvsagt inngå som del av totalaspektet når en vurderer dynamikken bak ondskap, men utgjør antakelig bare et enkeltelement eller en liten del av det som ofte verken rent faktisk eller med nødvendighet er til stede.

Den danske filosofen Thielst³ argumenterte for eksempel for, i forbindelse med den grufulle terror- og gisselaksjonen i Beslan 2004 som kostet over 300 dødsofre, de fleste skolebarn, at en ikke kunne karakterisere terroristene som "onde" da dette ikke var deres primære hensikt og mål. Det lå ingen bevisst sadistisk intensjon om å skade ofrene i seg selv bak selve handlingen. Både denne aksjonen og tidligere terrorhandlinger synes å være karakterisert av en nærmest likegyldighet overfor ofrene. De framstår som rene *midler* for å oppnå andre mer politiske eller ideologiske mål og som individer er

³ Referert i Brudholm, 2008.

de fullstendig uinteressante fra terroristenes ståsted, om ikke overflødige.

Når en vurderer både *intensjon* og *konsekvens* som betingelser for hva som skal kunne karakteriseres som en ond handling, synes det klart at kriteriet *konsekvens* isolert sett ikke er tilstrekkelig. Dette ville jo innebære at rene ulykkestilfeller og uaktsomhet måtte oppfattes som ondskap. Etter min mening er det heller ikke tilstrekkelig utelukkende å operere med en *intensjon* om å gjøre andre ondt eller å utøve sadisme tilstrekkelig, slik Thielst synes å forutsette. Selv om intensjonen og det egentlige formålet er et bakenforliggende politisk/ideologisk mål, er det likevel snakk om en intensjon og ikke nok med det, det er snakk om en bevisst intensjon som direkte er koplet til handlingens konsekvenser, nemlig å utøve grusomhet og påføre uskyldige mennesker om nødvendig den ytterste lidelse. Det er altså ikke en gang snakk om *utilsiktede* konsekvenser, men i høyeste grad *tilsiktede*. Det er altså snakk om at en i utgangspunktet tilsikter og har intensjoner om å påføre uskyldige (om mulig) optimal smerte og lidelse. Grusomhet overfor ofrene inngår nettopp som en del av terrorhandlingens instrumentelle intensjon, nemlig å vekke oppmerksomhet og utøve press gjennom ekstreme og ofte barbariske handlinger. Med andre ord synes *intensjon* og *konsekvens* å henge nøye sammen. Rent abstrakt og definitorisk kan nok disse begrepene skilles fra hverandre, men muligens ikke som uttrykk for eller drivkraft bak faktiske handlinger. Dette betyr langt på vei at ytre handling og indre motivasjon må koples til hverandre. Dette gjøres for så vidt også innenfor moderne demokratisk rettspleie hvor ytre konsekvenser og indre intensjoner måles opp mot hverandre. Det synes å være på denne måten en evner å få tak på og differensiere mellom handlinger som tilsynelatende framstår som like fra utsiden. For å kunne formulere et konsistent og entydig begrep om ondskap synes det nødvendig å inkludere så vel indre psykologiske, kanskje også biologiske determinanter, som ytre atferdsuttrykk. En presisering når det gjelder psykologiske motivasjonsfaktorer er imidlertid på sin plass. Disse må også koples opp mot emosjonelle faktorer og determinanter, i tillegg

til at for eksempel driftsbegrepet kan vise seg nyttig. Det er for eksempel nærliggende i noen tilfeller å trekke inn *aggresjonsdrift* - selv om denne som postulert «drift» er omdiskutert - i større grad enn aggresjonsbegrepet knyttet til bare atferd. Enda mer sentralt står imidlertid en emosjonell instans som i de senere år er blitt viet atskillelig oppmerksomhet, nemlig *empati*-, *medfølelse*- og som en konsekvens: *omsorgsinstansen*. Dens motstykke: «følelsesløsheten» - for å bruke et mer «common sense» uttrykk, er ofte blitt trukket fram i beskrivelsen og forklaringen av profilen hos gjerningspersoner som har utført grusomme og tilsynelatende meningsløse handlinger mot andre uskyldige personer.⁴

I tillegg til dette må den sosiale konteksten atferden kommer til uttrykk gjennom, for eksempel situasjoner med gruppepress, kulturelt klima, ideologiske faktorer osv. trekkes inn. Bare på disse premissene er det etter min mening mulig å formulere og komme fram til en helhetlig forståelse av hva begrepet ondskap innebærer, eller, for å være mer presis: legge inn et tungtveiende argument for at det i det hele tatt er meningsfullt å snakke om menneskelig ondskap.

Likevel er det mange som finner det problematisk å snakke om «onde personer», selv om en aksepterer at det kan finnes tvers gjennom onde handlinger. Et argument her har vært at det er vanskelig å finne mennesker som begår onde handlinger for det ondes egen skyld. Enkelte utpregede sadister finnes kanskje, men de er uhyrlig sjeldne. Tilbake står ofte to kategorier mennesker som utfører onde handlinger, enten idealisten som egentlig er drevet av høyverdige mål og ikke trangen til å utføre ondskap for det ondes egen skyld, eller den psykisk utilregnelige som ikke kan gjøres ansvarlig for sine egne handlinger og derfor heller ikke kan kalles ond eller er primært drevet av en indre ondskap, men snarere av forvirrede forestillinger som de ikke har kontroll over, hvorpå vedkommende ikke kan stilles til ansvar for sin antatte ondskap. Alle disse forestillingene, som ofte kommer fra fagfilosofer uten

⁴ Personlig vil jeg her være i tvil om hvorvidt for eksempel personlige affektstyrte hevnaaksjoner, hvor brutale disse enn ofte kan framstå som, hører hjemme her.

tilstrekkelig skolering innenfor psykologi og samfunnsvitenskap⁵, har det til felles at de ikke makter å trekke ut essensen eller hovedsaken rundt onde handlinger, nemlig at det er mennesker som utfører dem. En studie av ondskap må derfor alltid ta utgangspunkt i mennesker og det faktum at disse alltid opererer i sosiale kontekster. Det må derfor kunne være meningsfullt å snakke om onde personer da ondskaper på en eller annen måte må ha et opphav hos dem som utfører dem. Det sentrale er selvsagt mennesker som bevisst, overveiet og uten reservasjoner er villige til å påføre andre uskyldige mennesker de verste lidelser i en eller annen egeninteresse eller ekstern saks tjeneste, uten nødvendigvis å være i besittelse av sadisme, men som konsekvens setter empatiske følelser og naturlig innlevelse i andre menneskers lidelse til side. Dette er onde mennesker som samtidig er fullt ut ansvarlige for det de gjør, og dette er også ondskapens kjerne.

Et argument som flere har anført, stilt overfor ekstreme og barbariske handlinger, har vært å hevde at «ondskap» som fenomen ikke eksisterer i seg selv, bare onde handlinger. En har altså ikke maktet å fri seg fra forestillingen om det onde gjennom den faktiske bevitnelsen av faktiske grusomme handlinger. En forsøker imidlertid her å frikople seg fra en ontologisk og substansiell erkjennelse av selve ondskaper i seg selv ved å ville avgrense den til isolerte handlinger. Dette er etter min mening ikke mulig. Det i seg selv å karakterisere bestemte handlinger som «onde» fordrer nettopp et substansiell og overordnet begrep og forståelse av «noe» som må være ondskap i seg selv. Ellers må den konkrete benevnelsen og forståelsen av bestemte enkelthandlinger hentes ingen steds fra, hvilket ikke gir mening. Det eneste alternativet vil måtte være en slags «essensialistisk» manøver der vi må forutsette at fenomenets «essens» direkte lar seg lese ut av enkeltfenomenets umiddelbare framtreddelser. Men dette vil igjen betinge en slags gjenkjennelse av noe allerede erkjent og begrepsbestemt.

Selve ondskaps-begrepet har selvsagt noe metafysisk og nærmest moralsk-mytisk over seg. Dette trekker selvsagt i retning av

⁵ Jeg anser for eksempel filosofen Arne Johan Vetlesen å være et viktig unntak her.

å karakterisere begrepet som uvitenskapelig – og i vår betydning da utilgjengelig for vitenskapelig analyse. Imidlertid er det både mulig og ønskelig å sette fenomenet som begrepet er ment å dekke inn i en adekvat og rasjonell ramme, både vitenskapelig og samtidig normativ. Etter min mening kan begrepet – i alle fall *deskriptivt* – dekkes inn under begrepet «moralske sammenbrudd». Det er helt særegne ekstreme handlinger knyttet til menneskers og institusjoners destruktive behandling av andre, ofte forsvarsløse individer, hvor alle normale moralske grenser og reservasjoner er overskredet, satt til side eller eliminert, som på folkemunne ofte forstås og beskrives som «ondskap», som også kan dekkes inn under begrepet «moralske sammenbrudd». Riktignok er dette begrepet av deskriptiv natur i den forstand at det ikke umiddelbart peker mot årsaksforhold og drivkrefter på samme måte som ondskapsbegrepet er ment å gjøre, ved at en for eksempel ofte umiddelbart forstår eller forutsetter onde handlinger som utgått fra tilsvarende «onde» personer. «Moralske sammenbrudd» må likevel kunne sies å danne et utgangspunkt for mer kausal og årsaks-relatert forståelse av hvordan slike tilstander i det hele tatt kan forekomme og drivkreftene bak dem. Selv om selve ondskapsbegrepet skulle kunne kritiseres og undermineres, kan etter min mening ikke det samme sies om det en vil kunne hevde er den ytterste konsekvensen av det som likevel er ment å ligge i betydningen av det, det ultimate moralske sammenbruddet. (føy til om «moralske sammenbrudd» - er mer vitenskapelig)

2. Utkast til en grunnforståelse

Ondskap er ofte blitt behandlet innenfor religiøse og filosofiske kontekster. Her skal jeg ikke forholde meg til religiøse posisjoner som synes å fordre et bestemt ideologisk virkelighets- og menneskesyn, men i stedet poengtere at også filosofiske analyser kommer til kort i den grad disse anses for tilstrekkelige når det gjelder å begrepssette og forklare ondskap. Den største ulempen når det gjelder rene filosofiske forklaringer, er at de ofte forsøker å utrede eller sortere et komplisert saksforhold eller fenomen under ett bestemt overordnet begrep. Det karakteristiske ved forsøkene på feste et filosofisk grep om et fenomen en vil forklare er å ty til abstraksjoner som er lite egnet til å belyse det som realitet. Primært forholder filosofer seg til abstrakte tekster og idealiserte rendyrkede konstruerte eksempler i sine analyser. En luftig påstand fra filosofisk hold var for eksempel et utsagn om at mennesker gjør onde handlinger fordi de slutter å se seg ansvarlige for egne handlinger, noe som selvfølgelig ikke inngir noen form for forklaring, men framstår som en luftig påstand som i neste omgang krever en forklaring i seg selv. Andre løse betegnelser, eller «forklaringer» som de blir presentert som, om at ondskapen er «tilregnelig» eller «dum» er etter min mening lite egnet til å bringe forståelse. Det mest kjente eksempelet på en filosofisk forklaring på ondskapen, som vel langt på vei både må anses som for overflatisk og feilaktig, er Hannah Arendts tese om «det ondes banalitet» som jeg kommer tilbake til senere. Definisjonen var utelukkende basert på Arendts observasjon av Eichmann under rettsaken mot ham og måten han opptrådte, eller muligens ønsket å opptre på. En kan også påpeke at en analyse som den Arendt foretok lider av manglende kunnskap om både menneskelig psykologi og sosial kunnskap.

En som ser ut til å gå mye i det samme sporet som Arendt, er den norske filosofen Lars Fr. H. Svendsen som i et forsøk på å avklare hva ondskap er lander på 4 former: 1) demonisk ondskap, 2)

instrumentell ondskap, 3) idealistisk ondskap og 4) dum ondskap.⁶ Denne måten å forstå ondskaper og dens mange framtredelesformer på er i utgangspunktet utilfredsstillende, bl.a. fordi den i virkeligheten ikke gjør noe forsøk på å *forklare* den. Den gir bare en *beskrivende* oversikt over noen antatte *former* og disse er også i høy grad diskutabile. For det første synes det ikke å være belegg for rent filosofisk å dele fenomenet ondskap inn i slike avgrensede kategorier med nærmest vanntette skott imellom slik Svendsen gjør. Når det gjelder de enkelte typene ondskap, kan en for det første stilles spørsmålsteget ved Svendsens forsøk på å innholdsbestemme disse. Han hevder f.eks. at «demonisk ondskap» er selvtillstrekkelig på den måten at en person skulle gjøre det onde simpelthen *fordi* det er ondt. Svendsen omgår det sentrale spørsmålet om *hvem* det i så fall skulle være ondt for ved å hevde at denne formen for ondskap bare stammer fra «ofrenes beskrivelser» og derfor ikke kan ha autoritativ kraft fordi de ikke sier noe om gjerningsmenneskenes beskrivelser.(!) Svaret er vel snarere at gjerningsmenneskenes motiver nettopp kan ligge gjemt i dette, selv om andre motiver oppgis. At ondskaper dessuten ofte iverksettes fordi et *vet* og *kan vite* at den påfører ofrene den verst mulig lidelse, enten dette berettes og rapporteres av ofrene selv eller ikke, er mer enn nok til å gi det autoritative grunnlaget for å hevde at en slik form for ondskap er høyst reell. I kjølvannet av dette er det rimelig å hevde at en annen av Svendsens kategorier, nemlig den «dumme» ondskaper, en refleksjonsløs måte å utøve ondskap på, i seg selv må sies å representere et fravær av refleksjon, dvs. utslag av dumhet i seg selv. Jeg vil langt på vei hevde at denne formen ikke eksisterer. En *vil* alltid, gitt at handlingen er intensjonell, måtte vite at et påfører andre mennesker ekstrem smerte og lidelse. Det som mangler er ikke dumhet relatert til et fravær av visshet om det en holder på med, men et bastant fravær av medfølelse og empati med dem en påfører det onde. Denne kritikken rammer som sagt naturligvis også Hanna Arendt og et fellestrekk ser altså ut til å være mer overflatiske

⁶ L. Fr. h. Svendsen, 2009, 2013. R. F. Baumeister, 1997 og R. F. Baumeister & K. D. Vohs, 2004 har en liknende inndeling.

filosofiske refleksjoner blottet for særlig psykologisk kunnskap og innsikt.

Filosofiske analyser *kan* etter min mening være nyttige og relevante når det gjelder å forklare virkelige og komplekse fenomener – som for eksempel menneskelig ondskap – men det fordrer at de ikke plasserer seg i en posisjon der de forsøker å erstatte vitenskapelige forklaringer som tar utgangspunkt i nettopp fenomenene eller gjenstandene de utgår fra, i dette tilfellet psykologi og for eksempel sosiologi. Filosofi kan ikke erstatte konkrete vitenskapelige forklaringer, men filosofiske analyser er ofte uvurderlige i å *metaforklare* eller meta-bestemme vitenskapelige resultater og data, for eksempel hvilken status et bestemt empirisk utsagn oppdagelse, kjensgjerning eller teori skal ha. Filosofien kan avklare hvordan dette skal forstås i en videre kontekst som det er en del av, hva forholdet er mellom person- og sosial-dataene i en undersøkelse, hva undersøkelsesenhets egen-logikk er i forhold til andre enheter som den interagerer med i et bestemt saksforhold eller kontekst, osv.

Det overordnede utgangspunktet når det gjelder en vitenskapelig analyse av ondskap eller moralske sammenbrudd er (selvsagt) det menneskelige individet som alltid lever i og samhandler med et sosialt miljø. Dette virker naturligvis banalt å påpeke, men i forbausende stor grad kan de se ut til å bli oversett eller ikke inkludert i denne debatten. Dette *kan* som sagt skyldes at ondskapsbegrepet i stor grad har vært håndtert av filosofer og teologer som i liten grad synes interessert i eller har innsikt i det å diskutere problematikken på et mer virkelighets- og empiri-nært nivå. Som tidligere nevnt finnes det imidlertid viktige unntak her hva angår filosofer.

En ting som imidlertid syntes å vise seg i forbindelse med nettopp 22. juli terroren og den påfølgende rettsaken var for eksempel at spørsmålet om psykologiske og psykiatriske problemstillinger i vesentlig grad kom til å dreie seg om tilregnelighet eller ikke. Forutsatte en tilregnelighet, falt ofte det psykologiske aspektet bort i diskusjonen, til fordel for en diskusjon rundt moral og

framfor alt politisk ideologi og ekstremisme. Sistnevnte faktorer er selvfølgelig av sentral betydning for ikke minst denne saken, men kan etter min mening ikke representere selvstendige forklaringsmodeller eller nivå. En glemmer ofte nettopp at det er snakk om faktiske mennesker som utfører slike handlinger, på bakgrunn av personlige motiver og egen utviklingshistorie.

Noen av det mest problematiske med å sirkle inn selve ondskapsbegrepet er de mange forskjelligartede fenomener og hendelser som knyttes opp mot det. Alt fra folkemord, Holocaust, terrorisme og enkeltdrap, til plaging, mobbing, utnyttning og nedlatenhet er blitt knyttet til ondskaps-begrepet. Dette ble for så vidt diskutert i kapittel 1. Selv om ondskapsbegrepet kan virke både uklart, omfattende og mystisk, er det grunn til å minne om at det introduserte supplerende begrepet «moralske sammenbrudd» også er ment å skape større presisjon. I dette begrepet ligger særlig et normativt grunnkrav der en gjennom en antatt ond handling setter til side absolutt alle moralske hensyn og reservasjoner, noe som både forteller noe om det radikale og ekstreme ved slike handlinger og at de i tillegg er rettet inn mot å ramme andre mennesker. Samtidig forteller det noe om at det ikke utelukkende er handlingers konsekvenser som er ment å falle inn under ondskapsbegrepet. Grusomme konsekvenser, hvor katastrofale disse enn må framstå for mange mennesker, kan ikke sies å være resultat av ondskap og onde handlinger hvis disse for eksempel ikke var intenderte, men i stedet er resultat av uhell, feiltakelser, uante konsekvenser, etc. En kan gjerne opptre uaktsom og dermed forvolde andres lidelse eller død, men kan ikke dermed karakteriseres som systematisk ond. Det moralske aspektet – altså hensikten bak og graden av valgfrihet – blir altså essensiell.

Moralske sammenbrudd, som altså innebærer de mest ekstreme personlige handlinger, er altså knyttet til menneskelige betingelser og egenskaper. Disse egenskapene utfolder seg gjennom handlinger i et intersubjektivt og sosialt rom. Det er umulig for mennesket å forholde seg rent objektivt og instrumentelt under disse handlingsbetingelsene. Som aktører i et sosialt spill står vi alltid i et

normativt forhold til våre medmennesker. Det er disse betingelsene som konstituerer ondskap som et aktuelt fenomen og handlingsmønster. Å definere *en* bestemt type ekstrem ondskap som for eksempel Holocaust som et utslag av «tankeløshet» og «dumhet» slik bl.a. Arendt gjorde, fordi handlingene ikke ble utført i et nærhetsrom, men gjennom administrativ distanse, blir derfor etter min mening grunnleggende feil fordi menneskers forhold og overgrep mot hverandre, uansett nærhet eller distanse aldri kan være noe rent kognitivt «tankeløst», men tvert imot alltid må fremstå som normativt og følgelig også følelsesbestemt. Noe som i utgangspunktet innebærer at vi så vel refleksivt som emosjonelt stillesansvarlig overfor hverandre, uavhengig av emosjonell og sosial nærhet eller distanse.

Holocaust er på mange måter blitt stående som symbolet på den ultimate ondskap. Nyere former for definert ondskap som stadig aktualiserer seg i vår tid blir stadig sammenlignet eller parallelført med denne ufattelige tragedien. Imidlertid er den overhengende faren at en her blir offer for *reduksjonisme* på den måten at alle former for definert ondskap så å si reduseres til *en* bestemt form som dermed blir bilde på *all* ondskap eller ondskap i seg selv. En ser tendenser til slik tenkning når for eksempel 22. juli terroren sammenlignes med Holocaust og terroristen Breivik med for eksempel Hitler og Eichmann. Etter min mening blir dette grunnleggende feil fordi en her ser bort fra den særegne dynamikken mellom *individ* og *sosiale betingelser* som alltid er til stede ved enhver utøvelse av ondskap, enten det dreier seg om terrorhandlinger eller andre former for grusomme overgrep. Heller ikke det som med rimelighet kan karakteriseres som terror innebærer det samme i enhver sammenheng, nettopp fordi den nevnte dynamikken eller forholdet mellom individet og det sosiale er skiftende på tvers av ulike handlinger.

Når en studerer handlingsprofilen og de personlige, sosiale og ideologiske betingelsene bak definerte onde handlinger, for eksempel terrorhandlinger rettet mot utenforstående, er det slående hvor varierende det bildet som framtrer i virkeligheten er, selv om

dette ofte i påfallende grad ser ut til unngå oppmerksomheten hos en rekke observatører. Både etter 11. september i USA og særlig etter 22. juli i Norge har det pågått en intens debatt rundt årsaksforklaringer på det som skjedde. Når det gjelder 22. juli terroristen har både vedkommendes personlighet, psykiatriske diagnoser, samfunnstilstander og politisk-ideologiske forklaringer vært sentrale og fremtredende. Et påfallende trekk ved mye av denne debatten har vært at så vel den konkrete argumentasjonen som debattantenes generelle holdninger i stor grad har vært preget av en enten - eller forståelse. En har *enten* forsøkt å årsaks-forklare tragedien ut fra personlige egenskaper hos gjerningsmannen, evt. supplert med psykiatriske diagnoser, *eller* en har hentet fram samfunnsorienterte og politisk-ideologiske forklaringer. På mange måter har denne ofte bastante spriken hva angår årsaksforståelse og forklaring gjenspeilet tidligere debatter hvor en generelt tar opp forholdet mellom individ og samfunn og der det er en tendens til at deltakerne inntar nettopp en enten – eller posisjon når det gjelder årsaksforklaringer og argumentasjon. Poenget er imidlertid at når en skal forsøke å analysere menneskelige handlinger er det ikke mulig å gjøre dette ved 1) enten utelukkende å studere personens motiver og eventuelle psykologiske/psykiatriske profil, eller 2) bare se på kulturelle, samfunnsmessige, politiske og ideologiske faktorer. Disse to nivåene eller grunnvariablene må i stedet trekkes sammen i en helhetsanalyse for å få en forståelse av hva som utgjør dynamikken i de ulike utøvelsene og typene av ondskap. Personlighetsegenskaper vil for eksempel være av vital betydning, men forekommer ikke i et vakuum. Selv ekstreme og endog destruktive kulturelle betingelser og føringer utløser ikke nødvendigvis onde handlinger. Når det er sagt, er det imidlertid under en hver omstendighet umulig å overse det faktum at det alltid er individer – mennesker – som utfører onde og destruktive handlinger. Etter min mening vil dette alltid måtte utgjøre selve *utgangspunktet* for enhver analyse. Jeg vil også presisere at sosiale og samfunnsmessige faktorer av forskjellig art må defineres både positivt og negativt, dvs. når det gjelder det siste vil det være rimelig å anta at også *fravær* av bestemte samfunnsmessige

betingelser og tilstander vil påvirke individet i bestemte retninger og på bestemte premisser.

Når en drøfter ulike former for ondskap, for eksempel ulike ekstreme terrorhandlinger som medfører store sivile lidelser, er det viktig å ha klart for seg at alle slike handlinger ikke kan plasseres i samme kategori, selv om det *generelt* vil være tale om «terrorisme». Et hovedskille vil for eksempel gå mellom såkalt «soloterrorisme» og terror som har utgangspunkt i en bestemt religiøs, politisk eller fanatisk gruppe eller sekt. Grunnen til at det er viktig å skille disse ulike formene, selv om selve handlingene utad synes like, er at de inneholder en forskjellig dynamikk, knyttet til forskjeller når det gjelder så vel innholds- som årsaks-betingelser. Dette er helt essensielt og i denne forbindelse kan en også konstatere at selve terrorisme-begrepet blir for snevert når det gjelder omfattende fysiske og psykiske overgrep mot uskyldige mennesker. Begrepet «terror» er i realiteten et sosialt begrep som ofte inneholder mer enn en antydning av hva som er formålet med handlingen. Bl.a. forutsetter det en bestemt motivasjon fra utøvernes side, hvem som er utvalgte ofre, hvordan disse behandles, hva målsetningen går ut på, osv. Hvis en i tillegg benytter seg av andre nærliggende begrep, både smalere og kanskje bredere, men ikke nødvendigvis sammenfallende begrep, som for eksempel, «folkemord», «massetrap», «massakre», «seriedrap», osv. trer et enda mer komplisert bilde fram. Selv om «terrorisme» ikke nødvendigvis, men som oftest er forbundet med drap eller hensikten er å drepe utenforstående mennesker, er det rimelig at en i det store bildet plasserer denne kategorien sammen med de andre nevnte. En står da overfor to betingelsesforhold, et inkluderende og et ekskluderende. For det første er det rimelig å betrakte alle de nevnte begrepene under termen «ondskap» eller moralske sammenbrudd. På den annen side er det, i den hensikt å avklare årsaksforholdene bak disse typene ondskap som de alle kan sortere under, viktig å ha klart for seg at de ikke kan tilbakeføres til nøyaktig samme årsaksforhold. Når det gjelder årsaksdynamikk og motivasjon, er det ofte snakk om helt

ulike betingelser. En kan derfor ikke, som jeg vil komme nærmere innpå, sette likhetstegn mellom for eksempel Hitler, Behring Breivik, personer som begår omfattende skolemassakrer, såkalte seriemordere, osv. Bakgrunnen for og betingelsene bak alle disse personene og fenomenene krever sine egne analyser, selv om mange likhetstrekk kan være framtrædende.

Alt utspiller seg – som enhver menneskelig atferd – gjennom et samspill mellom individet/individene som utfører handlingene og det til enhver tid aktuelle og operative miljøet, både i snever og vid forstand, som handlingene nødvendigvis foregår i. Det som blir viktig er det handlingsrom den individuelle atferden, den onde handlingen, finner sted i. Dette betyr, når det gjelder selve analysen av handlingen, at begge disse utgangsbetingelsene: de individbestemte betingelsene, motivasjon, personlighet, osv. og de spesifikke betingelsene knyttet til sosial, kulturell og situasjonsbestemt kontekst må studeres, *både* på egne premisser, dvs. uten fra den egenlogikk som er nedfelt i dem *hver for seg*, og i tillegg hvordan kombinasjonen, samhandlingen, eller mer presist selve *integrasjonen* mellom disse gjennom de konkrete situasjonene og handlingene arter seg. Fra så vel personlighetspsykologi som sosialpsykologi vet en at det ligger nedfelt egne former for årsaksdynamikk så å si nedfelt langs begge disse dimensjonene. Mennesket er et vesen drevet av sine indre motiver, behov, drifter og personlighet, men også betinget og påvirket av de sosiale kontekster og gruppebetingelser de til enhver tid inngår i. Det er lett å se vekk fra – og det gjøres ofte innenfor så vel samfunnsforskning som samfunnsdebatt – at begge disse dimensjonene nødvendigvis er operative innenfor nær sagt ethvert menneskelig handlingsrom. Ofte forvrenges perspektivene i retning av at en faller tilbake på utelukkende *ett* av disse nivåene, dvs. en velger å forklare handlingene *enten* med utgangspunkt i gjerningspersonenes individuelle egenskaper *eller* en tyr til sosiale og situasjonelle forklaringer av ulik karakter eller kombinasjoner av slike, det være seg samfunnsforhold, politiske forhold, ideologiske føringer, osv.

I den grad en forutsetter at menneskelig samhandling generelt, og derfor også utførelsen av onde og grusomme handlinger, foregår i en kontekst av «samspill» mellom individet og dets miljø- og/eller situasjonsbetingelser, blir det klart at det er dette operative «to-dimensjonale» rommet som i utgangspunktet må analyseres. Denne analysen inneholder to betingelser eller bestemmelser som må analyseres *hver for seg*: 1) en autonom analyse av hver enkelt bestemmelse og 2) en analyse av dem *sammen*, som utgjør det umiddelbart gitte og erfarte nivået. Det dreier seg med andre ord om nettopp den bestemte *dynamikken* i forholdet mellom de to bestemmelsene i hvert tilfelle.

Det som gjør en slik analyse både interessant og viktig er den oppmerksomheten som ble rettet mot både terror generelt og i tillegg en etterpå følgende fokusering på «ondskapsbegrepet» som mulig overordnet «forklaring» eller kategori-fastsettelse utløst av 22. juli. En forutsetter selvsagt da at disse gjerningene kunne kategoriseres som utslag av «ondskap», noe jeg for så vidt slutter meg til sett på bakgrunn av de bevisste og nådeløse drapene på helt uskyldige mennesker der de fleste hadde en tilfeldig politisk overbevisning som drapsmannen ikke likte og ville utrydde. Nokså kjapt ble imidlertid gjerningsmannen Behring Breivik sammenlignet med for eksempel både Eichmann, Hitler og andre politiske masse mordere og despoter som var ansvarlige for tusenvis av drap. Men allerede i utgangspunktet halter en slik sammenligning. Eichmann og Hitler arbeidet for det første uhindret, autoritært og allmektig innenfor en langt på vei barbarisk kultur og et ekstremt totalitært politisk system som, for at det skulle fungere på egne premisser, for eksempel med hensyn til masseutryddelser av «uønskede» individer og samfunnsgrupper, krevde deltakelse fra et stort antall «vanlige» samfunnsborgere som en vel under normale omstendigheter ikke ville bli oppfattet som «sadister», «kriminelle», «mordere», osv. Massedrapene ble derfor utført – ikke personlig, men på bevisst ordre og i god avstand fra selve utførelsen av ugjerningene. Systemet, apparatet og tilgangen på uinnskrenkede maktmidler, teknologi og håndlangere gjorde selvfølgelig at drapene

kunne anta ufattelige dimensjoner. Det at de ble utført, eller rettere sagt administrert og beordret på avstand, betyr imidlertid ikke at det fra administratorenes side var snakk om noen form for «tankeløshet» eller «banalitet» slik Hannah Arendts analyse av Eichmann etter min måte helt feilaktig synes å konkludere med. Når det gjelder Behring Breivik, opererte han for det første alene og utførte selv drapene ansikt til ansikt med sine ofre. Allerede her trer selvsagt de fundamentale forskjellene fram. Situasjonsbetingede drap utført av enkeltpersoner kan selvsagt ikke sammenlignes med omfattende massedrap organisert og administrert på avstand, som for eksempel Holocaust, etnisk rensing og folkemord i omfang og grusomhet. Heller ikke med hensyn til rasjonell og administrativ logikk. På den annen side er det ikke sikkert at de personene som på avstand organiserer slike massedrap hadde fått seg til å delta personlig i drapene. Allerede her trer forskjellene mellom 22. juli terroristen og for eksempel en Eichmann tydelig fram. Eichmann og medløperne må oppfattes som representanter for en bestemt politisk kultur – en ekstremt barbarisk og destruktiv sådan – som både tillater og betinger at «vanlige» samfunnsborgere deltar i masseutryddelsene. Dette skjer og kan skje fordi slike handlinger er legitimert gjennom den rådende politiske moralen og samfunnsnormen, noe som gjør at som sagt vanlige borgere ofte uten nevneverdige samvittighetskvaler kan delta i grusomheter fordi kulturen og normene forteller dem at dette er riktig og moralsk forsvarlig. Det er denne innsikten som har vært opphav til den etter hvert populære tesen om at ondskapen ikke først og fremst skyldes avvikende monstre, men vanlige mennesker som «deg og meg». Tesen har selvsagt mye for seg, men støtter seg ofte på mer usikre og endog tvilsomme begrunnelser. Den første er Hannah Arendts tese om «det ondes banalitet» ut fra eksempelet Eichmann, som nesten utelukkende ble vurdert ut fra observasjonen av ham i rettsalen. En annen innfallsvinkel er de kjente eksperimentene til Milgram og Zimbardo som angivelig skulle demonstrere hvordan vanlige mennesker er villige til å begå overgrep mot andre når de utsettes for autoritetspress. Disse eksperimentene er blitt gjenstand for utallige analyser og kritikk gjennom årene og jeg

skal ikke gå i detalj vedrørende dem her. Det synes imidlertid tvilsomt om de uforbeholdent kan tas til inntekt for det synet at «vanlige» lovlydige mennesker nærmest uunngåelig begår onde handlinger når de utsettes for autoritets- og konformitetspress. For det første måler ikke de to eksperimentene det samme. Milgram-eksperimentet viser angivelig hvordan personer, under press fra en forskningsautoritet, lar seg overtale til (tilsynelatende) å påføre andre forsøkspersoner smerte i form av stadig sterkere elektriske støt. Zimbardo-eksperimentet på sin side viser hvordan tilsynelatende vanlige personer eksponerer brutale og til dels sadistiske trekk når de gis makt og plasseres i en autoritetsrolle. I Milgram-eksperimentet ble det rapportert om stress- og ubehagsreaksjoner hos forsøkspersonene når de, da motvillig må en anta, ble presset til å gi personer støt. Dessuten var det en relativt betydelig andel av forsøkspersonene som nektet å følge forsøkslederens krav og anvisninger til det punkt der det tilsynelatende ble krevd at en ga dødelige styrker strøm. Dette tyder på alt annet enn at en drives fram av «tankeløshet» når det gjelder å utføre onde handlinger i form av å påføre andre smerte. Stress-symptomer og vegring tydet tvert i mot på «tankefullhet» og refleksjon i forhold til det en var med på.

Når det gjelder selve forskningsdesignene bak de to forsøkene, er det også atskillig å bemerke. Milgram-forsøket foregikk i et såkalt «ontologisk lukket rom», dvs. en kunstig og kontrollert laboratoriesituasjon der en forsøker å registrere den rene effekten av en eller noen få variabler ved å eliminere effekten av andre, for eksempel utenforståendes innflytelse på forsøkspersonene. Autoritetsbetingelsene i dette eksperimentet er også radikalt forskjellig fra de som måtte eksistere i en nazistisk konsentrasjonsleir, nemlig en legal vitenskapelig autoritet som opererte innenfor rammene av en demokratisk kultur, hvis bærebjelke langt på vei er menneskeverd. Med hensyn til Zimbardo-eksperimentet kan en for eksempel stille spørsmålstegn ved utvelgelsen av forsøkspersoner. Hvor «vanlige» og «gjennomsnittlige» var egentlig de som ble valgt ut, selv om «avvikende» personer angivelig ble selektert ut i utgangspunktet? Undersøkelser har bl.a. vist at det likevel ikke er

tilfeldig hvem som melder seg til ulike forsøk. En har for eksempel oppdaget at når eksperimenter blir annonsert ved hjelp av negative og mer «destruktive» benevnelser som «fengselseksperiment» meldte det seg personer som skåret høyere på variabler som aggressivitet og autoritære personlighetstrekk.⁷ Alt dette bidrar til å underminere tesen om at den sosiale situasjonen reservasjonsløst kan gjøre «vanlige» mennesker til (ofte) «tankeløse» overgripere og utøvere av ondskap.

Likevel kan det sies at erfaringer både fra 2. verdenskrig og tiden etter har vist hvordan bestemte barbariske kulturer og samfunnsnormer får fram destruktive impulser og handlingsmønstre hos personer som neppe vil handlet tilsvarende på egenhånd innenfor en stabil og mer «normal» kultur og samfunnsorden. Det er nettopp dette som gjør at eksempelet Behring Breivik og 22. juli skiller seg ut i forhold til dynamikken bak institusjonaliserte massedrap som for eksempel Holocaust. I likhet med sistnevnte opererte også Breivik med utgangspunkt i en politisk-ideologisk agenda. Denne var imidlertid ikke institusjonalisert som en allmenn norm, hverken på allmenn-politisk eller overordnet samfunnsmessig nivå. Det var ikke allment normativt institusjonalisert at en eller flere bestemte etniske folkeslag eller politiske og sosiale grupper av en eller annen art var å anse som mindreverdige som det var generell aksept for å drepe og utrydde. Vel hadde Behring Breivik sine tilhengere og meningsfeller som støttet hans holdninger og riktignok i varierende grad bifalt hans handlinger, men den helt avgjørende faktoren ved ham var at han handlet i et sosialt vakuum. Mellom disse to handlingskontekstene: institusjonaliserte massedrap og folkemord iverksatt av et politisk regime i et bestemt land og en ensom massemorder, finnes det et utall ulike konstellasjoner og avskygninger. Ett eksempel er en organisert terrorgruppe som for det første består av en rekke medlemmer underkastet en bestemt gruppestruktur, med ledere, under-ledere, med gjerne en fastspikret ideologi og av og til med en viss støtte i sitt nærmiljø eller bestemte grupper i samfunnet og der medlemmene ofte kan pendle mellom

⁷ Se Bastiansen, 2009.

vanlig familie- og arbeidsliv og planlegging og utførelse av terrorhandlinger. Alle disse forskjellige konstellasjonene og utgangsbetingelsene vil kreve sin egen analyse og forståelse. For det første vil de overgrep som skjer og den ondskap som utføres være forskjellig fra den ene typen hendelse til den andre. For det andre vil den sosiale kontekst disse foregår i – altså hvorvidt de utgår fra et statsapparat eller finner sted som en avgrenset terrorhandling foretatt av en illegal gruppe eller en enkeltperson - også variere sterkt og for det tredje vil en som følge av dette se eller erkjenne at de *personer* som utfører disse ulike typer overgrep og grusomheter ofte vil være forskjellige hva angår personlighet, psykopatologi, sosial status, motivasjon, osv. Dette overses ofte, for eksempel i moderne terrorforskning. Når spørsmålet om gjerningspersoners psyke har dukket opp, bl.a. i forbindelse med 22. juli, har det ofte vært vist til undersøkelser av medlemmer av terroristgrupper der en angivelig ikke har funnet noen psykiske avvik i forhold til en normalbefolkning. En har i andre sammenhenger også polemisert mot begrunnede eller ubegrunnede antakelser om at personer bak massedrap og terrorhandlinger må være abnorme og avvikende karakterer, ved å vise til hvor «normale» og tilforlatelige personer som har deltatt i massedrap og overgrep har vært, for eksempel i Nazi-Tyskland.

Det en her gjør er å betrakte alle de forskjellige eksemplene på onde handlinger, ulike overgrep, terror, etc., som uttrykk for i bunn og grunn *samme type* handling, med bakgrunn i samme årsaksforhold. Det en da ofte faller tilbake på som hovedkonklusjon, er at i det store og hele er «alminnelige» personer som begår grusomme og onde handlinger, det være seg alt fra massedrap, terror og folkemord, og at det nesten utelukkende er bestemte sosiale eller politiske situasjoner, ideologisk innflytelse, situasjonsbestemte konflikter, etc. som kan forklare handlingene. Dette innebærer en mer statisk, ikke-analytisk og en tør vel kanskje si *ideologisk* tilnærming til problematikken i seg selv. Utgangspunktet må imidlertid etter min mening være at når det gjelder enhver menneskelig handling, også såkalte «onde» handlinger av forskjellig karakter, er det meta-forholdet eller meta-betingelsene knyttet til

samspeillet mellom individene og deres til enhver tid aktuelle miljøbetingelser som er det avgjørende. For eksempel levde og virket 22. juli terroristen under helt andre sosiale, kulturelle og politiske betingelser og forutsetninger enn både terrorgrupper fra andre deler av verden i dag og den betydelige andel «vanlige» personer som deltok i massedrap og andre uhyrligheter i nazitiden. Dette innebærer at individets eksistensielle- og reaksjonsbetingelser også blir fundamentalt annerledes.

Når en hevder at det først og fremst er «vanlige» personer lik oss selv som står bak onde og grusomme handlinger – og ikke først og fremst abnorme psykopater som vi helst vil tro, er dette bl.a. knyttet til innsikten fra Milgram- og Zimbardo-eksperimentene hvor det såkalte «situasjonisme-perspektivet» ble framhevet, samt erfaringene fra Nazi-Tyskland der en opplevde hvordan det var mulig å mobilisere og å opprettholde terroren nettopp ved hjelp av oppslutning fra store grupper vanlige borgere. Nevnes kan også Baumans kritikk som går ut på at Moderniteten med sin målrasjonelle tenkning og handlinger i seg selv i siste instans utgjør grunnbetingelsene for vanlige samfunnsborgeres involvering i horrible prosjekt som for eksempel Holocaust. Dette tilstands- eller situasjonisme-perspektivet har altså som utgangspunkt at det er selve *situasjonen*, eller mer presist en bestemt tilstand, mer enn isolerte *personlighetsfaktorer* som er årsak til både onde enkelthandlinger og mer gjennomgående ondskap. Tilsynelatende ser dette ut til å stemme. Poenget er imidlertid at selv om det stemmer i noen eller mange tilfeller, betyr ikke det at dette representerer en overordnet eller enerådende forklaring. Forklaringen er uansett utilstrekkelig fordi den i utgangspunktet opererer med et statisk forklaringsbegrep der grunnvariablene ikke er dynamisk varierende relatert til hverandre. Med dette menes: Det tas ikke hensyn til at en eventuell variasjon i de sosiale og kulturelle kontekstbetingelsene i seg selv skaper variasjon i de individuelle, personlige responsmønstrene. Den rådende politiske kulturen og tvangen vil med andre ord være med på å bestemme *hvordan* onde handlinger eksponeres i det sosiale rom og *hvem* som framstår som utøvere av dem på hvilke

premisser. Det kan således ikke være snakk om noen ensidig «situasjonisme» som er i stand til å forklare onde handlinger, da situasjonisme i seg selv innebærer forskjellige ting i forhold til individuelle betingelser og potensialer. Et situasjons-perspektiv innebærer nødvendigvis forskjellige ting i en totalitær og barbarisk kultur i forhold til en demokratisk og tolerant. Dette betyr at vidt forskjellige personlighets-reaksjoner kan utløses under slike to fundamentalt forskjellige overordnede «situasjons»-betingelser. Samspillet mellom situasjons- og personlighetsbetingelser er dermed et dynamisk forhold mellom to overordnede determinanter og ikke en ensidig og statisk situasjons- eller miljø-påvirkning. Innenfor et totalitær og barbarisk kultur, som for eksempel under nazismen som nøt en betydelig oppslutning også i den alminnelige befolkningen, slo destruktive «situasjons»- og gruppe-betingelser ut på den måten at «vanlige» borgere lot seg påvirke av rådende samfunnsnormer i den grad at mange ble reservasjonsløst deltagende i til dels barbariske handlinger. En slik situasjon er selvsagt utenkelig innenfor en demokratisk og tolerant kultur som for eksempel den rådende i Norge og de fleste vestlige land i dag. Dette betyr nødvendigvis at *andre* personlighets-potensialer dyrkes fram innenfor slike «situasjonelle» eller politiske kulturbetingelser enn de som vil eksistere under totalitære forhold. Menneskets «vesen» eller utgangspunkt er at det langt på vei innehar personlighetsevner og potensialer som peker i vidt forskjellige retninger, fra det altruistiske og prososiale til det mer aggressive og «barbariske». Det er altså det dynamiske samspillet mellom personlighet og situasjon som blir det avgjørende for hvorvidt onde eller mer altruistiske egenskaper får anledning til å komme til uttrykk.

Det er med andre ord slik at en kollektiv ondskap, lik den en for eksempel så i Nazi-Tyskland, ville være umulig i Norge i dag. Hvordan skal en da forklare den grufulle ondskaper som inntraff i Norge 22. juli 2011? Det er et påfallende trekk at ondskaper som rammer ikke-totalitære stater i dag nettopp har karakter av isolerte terrorhandlinger og ikke planlagte massedrap iscenesatt av politiske maktpersoner. Grovt sett to typer eller grunnbetingelser bak slike

terrorhandlinger kan identifiseres: 1) Handlinger utført av små ideologisk motiverte grupper av politisk eller religiøs karakter, riktignok ofte med en slags tilknytning til større nettverk eller endog stater av tvilsom karakter. 2) såkalte «soloterrorister», dvs. individer som handler på egen hånd ut fra en eller annen type overbevisning og motivasjon, som i noen tilfeller også kan være indirekte i kontakt med meningsfeller, men da via nettet og sosiale medier. Motivene som driver slike personer kan være alt fra rasehat og politisk og religiøs ekstremisme til fanatiske holdninger knyttet til ting som miljøspørsmål, abortlovgivning eller for eksempel et generelt hat mot myndigheter, øvrighetspersoner eller samfunnet generelt.

Imidlertid kommer også her en differensiert dynamikk til syne som er vesentlig for å få en bakgrunnsforståelse av hele dette ondskapskomplekset som massiv terror mot uskyldige innebærer. En må for eksempel anta at det vil foreligge en forskjell hva angår personlighetsdynamikken bak terroranslag begått av medlemmer av en gruppe, i forhold til handlinger begått av enkeltpersoner. Et aktivt medlem av en sammensveiset terrorgruppe må for eksempel antas å ha sosiale evner til å underordne seg bestemte gruppenormer, noe det har vist seg at såkalte soloterrorister ofte ikke har.⁸

Under samfunnsmessige og politiske betingelser som i dag ikke gir noe grunnlag for masseoppslutning om systematisk og omfattende ondskap som for eksempel masse mord, trer altså et annet «ondskapsbilde» fram, nemlig onde handlinger utført av enkeltpersoner, små grupper eller sammensvorne eller handlinger utgått fra bestemte ideologiske nettverk. En rekke forskjellige typer handlinger, som for så vidt krever egne analyser, kan være seriemordere, soloterrorister, gruppebaserte terrorister, personer som foretar familiemassakrer, skolemassakrer eller tilsvarende handlinger i det offentlige rom, på kjøpesentre, arbeidsplasser, osv., der et slags hevnmotiv synes framtrædende, enten rettet mot en bestemt målgruppe eller samfunnet generelt. Det viktige i denne sammenheng er at dette er knyttet til spesielle *enkeltpersoner* med

⁸ Noe jeg vender tilbake til senere i teksten.

bestemte (bizarre) og riktignok varierende motiver og nettopp *ikke* representanter for den «vanlige» befolkningen «lik deg og meg».

22. juli terroristen i Norge faller nettopp inn under en slik kategori og dette innebærer at en sammenligning mellom ham og bestemte historiske personer som var ansvarlig for masse mord, for eksempel Hitler og Eichmann nødvendigvis blir totalt forfeilet. Det er heller ikke mulig å trekke sammenligninger med Behring Breiviks motiver og reaksjonsmønstre med forsøkspersonenes opptreden i Milgram- og Zimbardo-eksperimentene. Et grunnleggende «situasjonisme-perspektiv» blir dermed utilstrekkelig. Det synes klart at personlighet-dimensjonen her må trekkes inn i forklaringskonseptet. Og ikke bare det; det synes som om denne faktoren må tilkjennes avgjørende betydning.

Her beveger vi oss inn til kjernen av det mye av den offentlige debatten har dreiet seg om når det gjelder å forstå årsakene bak 22. juli terroren. Hovedmotsetningen hva angår de ulike forklaringene er å legge vekt på henholdsvis personlighetspsykologiske/psykiatriske vs. ideologiske faktorer. Det er ingen hemmelighet at 22. juli terroristen var inspirert av og tilsluttet seg en ekstrem høyreideologi hvor eksponeringen av hat og fremmedfiendtlighet inngår som sentrale elementer. Det er også dette som trer fram gjennom gjerningspersonens eksplisitte motivasjon for sine gjerninger. Han motsatte seg også forsøkene på å sette en psykiatrisk ramme rundt handlingene hans, særlig de som gikk ut på å erklære ham psykotisk og utilregnelig både før og i gjerningsøyeblikket. Dette synspunktet deler han for øvrig med flere av iakttagere og meningsbærere som har forsøkt å forklare eller forstå tragedien.

Et tenkt årsaksforhold med bakgrunn i ideologisk tenkning og overbevisning må karakteriseres som «sosialt» og mer «situasjonistisk». Nazi-Tysklands ekstreme antisemittisme som bakgrunn for Holocaust kan selvfølgelig karakteriseres som et ideologisk årsaksforhold, men her kommer faktorer som en altomfattende og rådende destruktiv kultur og dominerende politikk inn, noe som også legger til rette for et massivt normativt gruppepress som naturligvis vil involvere den vanlige samfunnsborger

i betydelig grad. I demokratiske og tolerante samfunn er det først og fremst enkeltpersoner - selv om disse også kan opptre som gruppe – som tar til seg og blir overbevist av ekstreme ideologier. Selv da vil det imidlertid være et stort sprang fra å mene og gi uttrykk for at politiske motstandere og personer og grupper som er «annerledes» eller som en ikke liker bør utryddes til å gjøre faktiske forsøk på å gjennomføre dette. Uansett står vi tilbake med enkeltpersoner hvor en ikke overraskende kan finne en personlighetsmessig profil som er særegen og avviker fra det gjennomsnittlige. Det må imidlertid understrekes at det antakelig finnes ikke uvesentlige forskjeller her mellom personer som begår ekstreme handlinger på egen hånd og de som utfører dem med bakgrunn i en gruppe eller et nettverk.

Selv om en fokuserer på personlighetsegenskaper og bestemte psykiske svikt som årsaksfaktorer hos enkeltindivider som begår terror og andre onde handlinger i moderne samfunn i dag, innebærer ikke dette nødvendigvis at en står overfor en fullstendig utfyllende forklaring. «22. juli terroristen Behring Breivik endte opp med diagnosen *dys-sosial og narsissistisk personlighetsforstyrrelse* av den andre rettspsykiatriske kommisjonen som ble nedsatt. Dette karakteriseres rent generelt som en alvorlig lidelse og det som kalles *patologisk narsissisme* er ofte forbundet med bl.a. alvorlig drapsproblematikk.⁹ Betydningen av dype og dårlige barndomsopplevelser framheves bl.a. som mulige årsaker til lidelsen. Når det gjelder 22. juli terroristen, er det kommet litteratur som bl.a. nettopp trekker fram hans problematiske og vonde oppvekst på ulike plan.¹⁰ Det er likevel for enkelt å konkludere med at dette entydig forklarer hvorfor han ble massekiller i Norge i dag. Det er viktig å være oppmerksom på at når en snakker om diagnosekriterier som for eksempel de som knyttes til 22. juli terroristen, finnes det et overveiende flertall av personer med slike diagnoser som likevel aldri begår voldelige handlinger eller andre overgrep. En må huske på at en her ikke kan operere med entydig og objektiv *lovmessighet* som

⁹ Se bl.a. L. B. Schlesinger, 1998.

¹⁰ Se Aa. S. Borchgrevink, 2012.

årsaksmodell som en for eksempel ofte gjør i naturvitenskapen, når det på den andre siden gjelder slike menneskelige og sosiale hendelser. Det er i stedet snakk om et mer multifaktorielt årsakskompleks der flere faktorer vil spille inn og der muligens noen vil framtre som mer dominerende og fortrenge effekten av andre, men kanskje framfor alt at de mer dominerende er mer grunnleggende enn andre og legger selve grunnlaget for at en mulig effekt av mer sekundære faktorer kan aktualiseres og slå inn hva gjelder effekt..

For å forklare slik ondskap som den som rammet Norge 22. juli 2011 må en altså forsøke å danne seg et omriss av samspillet mellom grunnleggende forutsetninger og andre mer temporære og «flyktige». Noen vil måtte framstå som mer grunnleggende enn andre. Muligens kan en ikke operere med noe «forklaringsbegrep» i objektiv forstand i det hele tatt, men i stedet støtte seg på et «forståelsesperspektiv» der det ikke desto mindre er mulig å skille ut noen mer grunnleggende årsakbetingelser i forhold til andre. Når det gjelder uenigheten og debatten knyttet til hvorvidt psykopatologi og personlighetsfaktorer eller ideologiske og politiske faktorer er det som best forklarer gjerningsmannens handlinger, er det i seg selv mulig å foreta en avklaring av hvilke av disse typene forklaring som nødvendigvis må framstå som mest grunnleggende og dermed i alle fall til en viss og i kanskje betydelig grad fungere som årsakframbringende for den andre typen. For eksempel kan en meningsfullt hevde og argumentere for at bestemte psykiske lidelser eller personlighetegenskaper kan være årsak til eller i alle fall utgjøre en betingelse for bestemte (ekstreme) ideologiske oppfatninger som i verste fall kan føre til tilsvarende ekstreme udåder.¹¹ Det blir imidlertid mer usannsynlig og nærmest absurd hvis vi snur om på denne hypotetiske årsakrekken hva gjelder de aktuelle faktorene og i stedet antar at ekstreme ideologiske oppfatninger skulle kunne være årsak til bestemte alvorlige personlighetsforstyrrelser som i neste omgang utløser udådene. En

¹¹ Dette er i denne sammenheng bare tenkt som en *mulighet* logisk sett og ikke en påstand om et faktisk årsaksforhold når det gjelder den aktuelle tematikken.

mulighet er selvsagt å avstå fra å sette faktorene i forbindelse med hverandre. En korrelasjon-studie vil imidlertid finne en sammenheng mellom såkalte solo-terrorister og bestemte personlighetsproblemer. Som ovenfor nevnt vil det være overveiende mest sannsynlig at i den grad en forsøker å påpeke eller antyde en mulig årsaks-retning hva gjelder den tenkte problematikken, vil den måtte ta utgangspunkt i selve personlighets-faktoren og problematikken.

Hermed antydes at menneskelig-individuelle determinanter er av grunnleggende betydning når det gjelder forståelsen av ekstreme onde handlinger som 22. juli terroren. Dette innebærer imidlertid ikke at vi her står overfor et *mono-kausalt* forhold der *andre* faktorer ikke er av betydning. Det såkalte «situasjonisme-perspektivet» har de senere år stått sterkt som forklaringsmodell, særlig innenfor sosialpsykologi.¹² Dette perspektivet kan ikke avvises og vil ha en viss betydning også for denne problematikken. Etter min mening må en ikke velge mellom personlighets-perspektivet og situasjons-perspektivet. De vil begge inngå som relaterte elementer i et forklaringskonsept. Imidlertid kan det tenkes at situasjons-perspektivet blir mest fremtredende når det gjelder å forklare mer dagligdagse og tilfeldige hendelser, mens en kan forvente at mer grunnleggende personlighetsbetingelser ligger bak eller «trer fram» når det er snakk om mer ekstreme handlinger der utførelsen vanligvis krever overskridelsen av betydelige personlighetsmessige og emosjonelle barrierer. Dette er også en hovedgrunn til at «vanlige» personer stort sett ikke utfører ekstreme og veloverveide onde handlinger i demokratiske samfunn. De vil vanligvis utføres av personer med helt spesielle personlighetsmessige, les: problematiske forutsetninger.

En må imidlertid her kalkulere med glidende overganger fra mer fastlagte personlighetsstrukturer, via spesifikke enkelttrekk til spesifikke traumatiske hendelser på ulike tidspunkt i livsløpet til rene situasjonelle og tilfeldige hendelser som utløser eller eventuelt forhindrer selve utførelsen av handlingen(e). Nedenfor er presentert en tenkt modell for et mulig fler-faktorielt bestemt årsaksforhold der

¹² Se L. Ross & R. E. Nisbett, 1991.

de mer grunnleggende eller antatt mest fundamentale årsaksbetingelsene er presentert før, eller som forkant eller utgangsbestemmelse for de mer sekundære i en bestemt årsakskjede. Det må presiseres at dette er en tenkt abstrakt eller generell modell som ikke nødvendigvis samsvarer med den aktuelle problematikken som presenteres i denne teksten, men som antakelig har vesentlige tangeringspunkter:¹³

Personlighet/sosialisering/predisposisjoner/medfødte eller erhvervede egenskaper hva gjelder fravær av empati, narssistisk raseri/aggresjon, etc. > Traumer/barndomserfaringer > Utvikling av personlig stil og oppfatning av verden generelt (som god eller fiendtlig) > Bevaring av selvbilde/projeksjon av negative følelser til omverdenen > Grunnleggende og sterk oppfatning av eksistensen av ytre fiender/ konspirasjonstenkning > Tilegnelse av bestemt politisk ekstrem ideologi > Allmenne utviklingstendenser i samfunnet/marginalisering, anomi, osv. > Situasjonsbetingelser, særlig opplevde personlige nederlag, ikke innfrielse av karrieremål, personlige mål, personlige forhold, avvisning i kjærlighetsforhold, osv. > Mer tilfeldige nederlag > Systematisk eller mer tilfeldig planlegging av fremtid ut fra slike opplevde nederlag > Daglige opplevelser generelt > Mer situasjonelle forhold som bekrefter selvbilde og verdensbilde > Den kognitive beslutningsprosessen selv/viljen til og opplevelsen av det nødvendige og motivasjons-rettede i det/evnen til planlegging og systematikken i denne > Ytterligere situasjon betingelser som stemningsleie/tilfeldige møter/dagsform, osv./mulig påvirkning av bestemte rusmidler > Rene tilfeldige ytre dagsbetingelser som værforhold, trafikkforhold, ytre hindringer, osv.

Alt dette kan også tenkes annerledes og flere av faktorene kan antakelig også bytte plass. På hvert trinn etter de mest grunnleggende konstitusjonelle faktorene kunne det tenkes at alternative hendelser kunne spilt inn og endret hendelsesforløpet.

¹³ Modellen er presentert etter mønsteret Faktor A>Faktor B som betyr at faktor A anses som mer grunnleggende enn faktor B, men der de tenkes å stå i et forhold til hverandre.

Ingen av faktorene kan anses å være deterministiske i objektiv forstand, som en type som «naturfenomener». Heller ikke er det sannsynlig at *en* enkeltfaktor kan forklare hendelsene alene, selv de mest grunnleggende. Likevel er logikken i modellen at noen faktorer er mer grunnleggende og bakenforliggende enn andre når det gjelder utførelsen av slike ekstreme handlinger utført av enkeltpersoner i et mer sosialt og politisk vakuum. De siste utløsende faktorene vil være avhengig av de foregående og mer grunnleggende, men det motsatte vil ikke være tilfellet. Rene situasjons-faktorer vil altså ikke være tilstrekkelig til å utløse handlingene. På den annen side vil trivielle daglige hendelser som for eksempel værforhold eller et trafikkuhell med attentatmannens bil på vei til åstedet kunne ført til et annet sluttresultat, dvs. at selve handlingen ikke ble utført. Men da med det utgangspunkt eller forbehold at de andre og mer grunnleggende forutsetningene allerede er til stede. Situasjonsbetingelsene kan ikke stå alene, men kan anses å ha en viss betydning. Avslutningsvis kan en ut fra dette hevde at alvorlige psykiske funksjonshemninger danner en *nødvendig* men ikke *tilstrekkelig* betingelse for ren individuell og isolert utøvelse av ondskap, massedrap, grusomheter, osv. Etter min mening er ikke det samme tilfellet med hensyn til for eksempel ekstrem politisk-ideologisk overbevisning. Det har vist seg at personer som på individuell basis har begått massedrap ikke nødvendigvis har hatt utgangspunkt i en fast ideologisk overbevisning, for eksempel av høyreekstrem karakter, selv om de fleste kan ha hatt dette. Imidlertid synes alle såkalte solo-terrorister å ha hatt bestemte psyko-sosiale problemer, særlig sosiale dysfunksjoner, som igjen springer ut av psykiske konflikter, som har gjort dem mer eller mindre isolerte. Personlighetsmessige årsaker må derfor anses som mer grunnleggende enn ideologiske.

En slik mulig og kompleks forklaringsmodell er selvsagt heller ikke endelig, men den er et forsøk på å ta noen skritt videre fra mer vanlige «årsaksoppfatninger» som ofte noe løselig postulerer at «personlighetsforklaringer ikke kan stå alene», at «vi også må studere handlingene i et bredere samfunnsmessig perspektiv»,

osv.¹⁴. Postulater som ikke nødvendigvis er feilaktige, men som i seg selv er for upresise og usystematiske med hensyn til å peke hen mot et faktisk og systematisk årsaksforhold.¹⁵

I sammenheng med de ulike oppfatningene av forholdet mellom individ- og samfunnsbetingelser som årsak til terrorhandlinger, dukker spørsmålet om terroristens personlighet uunngåelig opp. Det springende punktet synes å være hvorvidt en terrorist kan sies å inneha en psyke eller personlighet som avviker fra gjennomsnittsbefolkningen i og med at en er villig til å ty til ekstreme handlinger som er utenkelige for vanlige mennesker i moderne demokratiske samfunn i dag. Med andre ord om det kan være alvorlige psykiske problemer som ligger bak og kan forklare handlingsmønstre hos terrorister. Denne tanken er selvsagt nærliggende, også blant menigmann, all den tid mennesker generelt eller langt på vei blir vurdert og kategorisert etter sin atferd og sitt handlingsmønster. Terrorister og masse mordere som opererer i moderne demokratiske samfunn der etnisk rensning og overgrep mot folkegrupper ikke forekommer og ikke er godtatt er aldri mange. De utgjør ikke noen egen bevegelse med masseoppslutning. Det ville imidlertid være et feilgrep i utgangspunktet å betrakte dette som en ensartet gruppe hva gjelder så vel bakgrunn som personlighet. Imidlertid ser det ut til at dette ofte gjøres, i alle fall i den grad en ikke foretar nyanseringer når en vurderer deres psykiske tilstand og forutsetninger. Flere forskere ser ut til å konkludere med at terrorister generelt ikke skiller seg nevneverdig ut fra resten av befolkningen rent psykologisk.¹⁶ Det må bemerkes her at det i liten eller ingen grad differensieres mellom gruppe-terrorister, eller organiserte terrorister, og såkalte «solo-terrorister».¹⁷ Gjør en det,

¹⁴ Se for eksempel K. Fangen, 2012.

¹⁵ En kan, under andre omstendigheter, selvfølgelig tenke seg en mer systematisk metodisk analyse hva angår de ulike mulige årsaksforklaringene her, for eksempel en *stianalyse* eller andre metoder. I denne sammenheng har bare hensikten vært rent abstrakt å demonstrere et mulig logisk *hierarki* av årsaksfaktorer hvor altså noen er mer overordnet andre.

¹⁶ Se for eksempel j. Horgan, 2005 og A. Schaefer, 2007.

¹⁷ «Lone wolf terrorists».

tilsier nyere forskning at en ofte finner til dels betydelige forskjeller. Ramon Spaaij ved La Trobe University, Australia er en av dem som har forsket mest på solo-terrorister.¹⁸ Der forskjellige undersøkelser av medlemmer av for eksempel religiøst motiverte terrorgrupper angivelig har vist liten eller ingen forskjell hva gjelder psykologisk profil og problematikk, er forholdet til dels et helt annet når det gjelder solo-terrorister og andre individuelle masse-mordere. Hos sistnevnte personer fant en betydelige innslag av bl.a. sosial isolasjon og inkompetanse, et forvrengt virkelighetsbilde, personlighetsforstyrrelser, paranoia, depresjoner, følelse av å være avvist og problemer i forholdet til kvinner. Noe av dette blir også påpekt av Nørbech (m.fl.)¹⁹ og Skoglund²⁰.

Påpekningen av den ofte forekommende sosiale isolasjonen og generelt manglende sosiale kompetansen hos ensomme terrorister og masse-mordere er spesielt interessant. En viktig, men ofte oversett observasjon når det gjelder personer som er blitt soloterrorister er at de av og til har søkt medlemskap i ekstreme politiske grupper eller sekter hvis ideologi de identifiserer seg med, men at de her ofte er blitt avvist fordi de gjerne blir oppfattet som «sære», «rare», for ekstreme og bare opptatt av vold. Det synes å være en klar tendens til at andre personer – også potensielle meningsfeller som deler mange av deres ekstreme politiske oppfatninger – reagerer på deres væremåte og personlige stil. Dette stemmer godt med rapportene om at disse personene generelt har sosiale vansker og er isolerte. Her skiller de seg altså ut fra andre terrorister som er medlem av diverse grupper. Å kunne gli relativt friksjonsløst inn en gruppe og det i seg selv å kunne fungere over tid i en gruppesammenheng tyder nettopp på at en i alle fall til en viss grad er i besittelse av positive psykiske og personlighetsmessige kvaliteter – for øvrig uavhengig av gruppens ideologiske innhold - noe som nettopp avdekkes gjennom psykiatriske vurderinger som angivelig har avdekket at gruppe-

¹⁸ R. Spaaij, 2012.

¹⁹ P. Nørbech, N. Nørbech og I.-A. Teigset, 2011.

²⁰ A. Skoglund, 2013.

terrorister skiller seg lite ut fra den øvrige befolkningen hva gjelder personlighetsprofil.

Her vil en da finne forklaringen på hvorfor soloterrorister skiller seg signifikant ut fra andre typer terrorister og understreker samtidig betydningen av en mer differensiert analyse av bakgrunn og årsak til at personer begår terrorhandlinger. Det er altså ikke snakk om å operere med et enten – eller perspektiv med hensyn til hvorvidt man *generelt* skal velge mellom *person-* eller *situasjons-*forklaringer, noe man imidlertid ofte ser tendenser til i den aktuelle debatten. Mennesker handler alltid, ut fra riktignok ulike forutsetninger, i tråd med *så vel* personlighetsmessige betingelser *og* situasjonsforhold av ulik karakter, det være seg gruppepress eller konformitet, ideologiske og politiske betingelser, generelle samfunnsforhold etc. Imidlertid ser en ofte at en eller noen få slike determinanter blir mer framtrædende. Hvis en for eksempel tar for seg et tilfelle med en rådende destruktiv politisk og ideologisk virkelighet – for eksempel den nazistiske – som innehadde store muligheter når det gjaldt å legge omfattende sosialt og kulturelt press på befolkningen og den enkelte borger, vil en ofte se at et slikt press og en slik påvirkning vil framtvinge eller lokke fram mer destruktive impulser, handlingsmønstre og oppfatninger hos deler av den vanlige befolkningen. Det kan være rimelig her å ha hypoteser om at dette dreier seg om destruktive krefter og tendenser som generelt er til stede eller utgjør potensialer i mennesket som sådan, som under mer «normale» omstendigheter holdes «i sjakk» og ikke kommer til uttrykk, men som hos enkelte – ikke få – framtvinges under mer ekstreme eller ekstraordinære situasjoner.²¹ Personlig vil jeg helle til en slik teori, men plassen tillater ikke en nærmere analyse av dette her.

Under mer «normale» omstendigheter, innenfor rammene av en tolerant og demokratisk kultur, hvor det er rimelig å hevde at for eksempel Norge befinner seg i dag, eksisterer ikke de politiske og situasjonelle betingelsene for destruktive handlinger i stor skala med bakgrunn i massemobilisering av den vanlige befolkningen, slik vi så

²¹ Se for eksempel Zimbardos fengselseksperiment.

det i Nazi-Tyskland.²² Når den «vanlige mann og kvinne» under slike omstendigheter ikke deltar i terror, massedrap eller andre former for destruktive og onde handlinger, må en erkjenne at i den grad slike handlinger forekommer, har de sitt utspring hos en annen «type» eller kategori mennesker. Med andre ord innebærer dette at ulike sosiale og historiske omstendigheter og situasjoner utløser ulike typer destruktive handlinger hos ulike typer eller kategorier mennesker. I dette ligger også nedfelt de premissene som nødvendigjør en erkjennelse av at det til enhver tid er det spesifikke *samspillet* mellom situasjons- og individ-betingelser som til enhver tid utgjør grunnlaget for å forstå massedrap og terror-syndromet i samfunnssammenheng.

De kategoriene som under mer demokratiske betingelser peker seg ut som gjerningspersoner er da små terrorgrupper eller såkalte soloterrorister. Men i samme grad som det i analysesammenheng er viktig å skille mellom terror og ondskap organisert og begått av statsbærende destruktive maktorganer i motsetning til hendelser som forekommer innenfor mer demokratiske og tolerante samfunn, er det også nødvendig, når det gjelder sistnevnte, å differensiere mellom handlinger foretatt av grupper og enkeltpersoner. Dette fordi dynamikken i forholdet mellom individ og sosiale betingelser vil være forskjellig i de to tilfellene. En må gå ut fra at personer som er tilsluttet og i stand til å fungere innenfor en gruppesammenheng, dvs. å rette seg etter og underordne seg de gruppenormer som der gjelder over tid, i utgangspunktet vil inneha eller være i stand til rent personlighetsmessig å utvikle bestemte sosiale kapasiteter som på ulike plan setter det i stand til grunnleggende samspill med andre. Som nevnt var det et av særtrekkene ved mange solo-terrorister at de ikke maktet dette. De ble oppfattet som «spesielle» og vanskelige og til dels umulige å ha med å gjøre, selv innenfor små ekstreme

²² Det er imidlertid nødvendig å trekke opp noen nyanser her. Det er ikke gitt at det ikke kan eksistere destruktive massebevegelser også innenfor definerte demokratiske samfunn, bevegelser som i sterkt grad baserer seg på ulike former for fremmedhat. Disse har karakter av å være politiske sub-grupper som til tider kan oppnå sterk støtte, uten imidlertid å være statsbærende, slik nazismen ble.

grupperinger som angivelig delte deres politiske og ideologiske oppfatninger. Dette ser ut til å peke hen mot det faktum at det ikke er hvem som helst som blir såkalt solo-terrorist.²³ De finner ikke fotfeste noe sted og synes ofte på et vis henvist til sin egen verden dominert av fantasibaserte og konstruerte fiendebilder og hat mot store deler av samfunnet de er en del av, dets institusjoner, politiske maktbaser, verdigrunnlag, demokratiske prinsipper, osv. I andre tilfeller, hvor ikke alltid ideologiske motiver er framtrædende, for eksempel hos enkelte av de som har begått skolemassakrer, eksisterer det ofte en forhistorie om personlige ydmykkelser og nederlag, mobbing og avvisning. En ser her at både personlighetsmessige faktorer og mer situasjonelt betingede traumatiske livshendelser kan spille inn. Baron-Cohen har bl.a. forsket på og utviklet en teori om *empatisvikt* eller *empatimangel* basert på et biologisk grunnlag, som årsaksfaktor når det gjelder ondskap.²⁴ Baron-Cohen forslår at ondskapsbegrepet erstattes med «empati-reduksjon»²⁵ Han forutsetter imidlertid at situasjons- og sosial-faktorer påvirker og utløser biologisk betingede strukturer og forutsetninger slik at ytre påvirkning til en viss grad kan «skru av og på» empatiske responser. Noe av det sentrale i dette er at det forutsettes at det indre biologiske og personlighetsmessige interagerer med det sosiale og situasjonelle og at dette framstår nærmest som et tvingende utgangspunkt.

Når det gjelder både signifikante og outrerte personlighets- og situasjonsfaktorer som ofte forbindes med eller gjenfinnes i forbindelse med ekstrem ondskap, er det imidlertid igjen på sin plass å minne om at dette er faktorer som ofte kan være til stede *uten* at noen form for ondskap og terror utøves i praksis. Særlig gjelder dette kanskje outrerte personlighetsegenskaper eller alvorlige psykiatriske diagnoser som en har kunnet konstatere særlig hos en del ekstreme solo-terrorister. I en større populasjon vil en nettopp finne at de aller fleste med slike symptomer og diagnoser er fredelige og *ikke* begår

²³ Se side 32 i teksten.

²⁴ S. Baron-Cohen, 2012.

²⁵ «Empathy erosion».

hverken terror eller andre voldelige handlinger. På den annen side synes forskning å indikere at soloterrorister likevel skiller seg ut fra for eksempel mange såkalte gruppe-terrorister hva angår psykiatrisk symptomatologi ved å framvise langt flere patologiske symptomer. Gruppe-terrorister blir nettopp dette fordi de synes å inneha personlighetsmessige ressurser som gjør dem i stand til å fungere i og underordne seg en gruppesammenheng med andre.

Personlighetsmessige faktorer må derfor sies å ha en avgjørende betydning, men neppe alene. Det at flere faktorer og variabler synes nødvendige når det gjelder selve utførelsen av for eksempel en terrorhandling, betyr imidlertid ikke at alle faktorer er av like stor betydning. Ofte vil for eksempel mer grunnleggende faktorer utgjøre betingelsen og forløperen for selve triggeringen av mer sekundære, men likevel viktige faktorer. Jeg henviser her videre til den fler-faktorielle årsaks-modellen presentert tidligere i teksten som er presentert som en tenkt kausal-rekke.²⁶ Igjen må det selvsagt presiseres at dette er en hypotetisk modell som først og fremst er ment å anskueliggjøre strukturen i en tenkt årsaks-dynamikk bak for eksempel ekstreme handlinger spesielt utført av såkalte soloterrorister og som derfor godt kan være annerledes og variere når det gjelder de enkelte tilfeller.

²⁶ Se side 37

22. juli og utdrag fra den offentlige debatten

Terrorhandlingene 22. juli 2011 har avfødt en mengde kommentarer, synspunkter og analyser i diverse publikasjoner, fra dagspressen og ulike tidsskrifter til elektroniske medier. En god del av disse kommentarene er ikke rettet mot ondskapsproblematikken i seg selv, men for eksempel mot spørsmålet om gjerningsmannens diagnose tilregnelighet. Alt fra psykiatere og psykologer til samfunnsvitere og filosofer har vært på banen. I tillegg også litteraturvitere, teologer, avisredaktører og forfattere, m.fl. Jeg vil i denne sammenheng ikke spesifikt diskutere hvorvidt den ene eller andre diagnosen fra de psykiatriske sakkyndiges side var mest korrekt, men vurdere noe av den samfunnsdebatten som har vært ut fra den posisjonen jeg allerede har skissert opp i teksten og som fokuserer på hvordan vi skal kunne forstå 22. juli terroren som et utslag av ekstrem ondskap eller moralsk sammenbrudd.

Det finnes for eksempel teoretikere som ikke vil bruke ordet «ondskap», antakelig fordi en mener det bl.a. både er et diffust, misforstått og misbrukt begrep. I stedet hevder enkelte at en ikke kan snakke om ondskap, men bare om onde handlinger. Dette gir for eksempel Paul Leer-Salvesen ved Universitetet i Agder uttrykk for.²⁷ Etter min mening må imidlertid dette bero på en misforståelse rent kunnskapsteoretisk. Når en i det hele tatt snakker om og bruker benevnelser som «onde» handlinger, innebærer dette at det må referere til en eller annen form for *substans*, noe virkelig som har eksistens *utover* det situasjonsbetingede enkelttilfellet. En kan ikke gå inn og avlese et enkeltfenomen som om det har en innebygget essens i seg selv som kan trekkes ut av det umiddelbart. Å karakterisere en enkeltting eller et enkeltfenomen som «ond» beror

²⁷ Se Leer-Salvesen sitert i K. Aalen (2011). *Er han en ond mann?* Stavanger Aftenblad, 05.08.

nettopp på at vi har en *generell* oppfatning, definisjon og karakteristikk av en bestemt type eller klasse av fenomener som vi deretter kan gjenfinne i enkeltfenomenene. Å karakterisere noe som «ondt» innebærer eller forutsetter derfor å ha en generell oppfatning av «ondskap» som kan gjenkjennes i enkeltfenomenene, hvilket innebærer at ondskapsbegrepet må beholdes hvis en skal kunne snakke om «onde handlinger». I denne forbindelse har det også nærmest fremstått som en ren retorisk øvelse å hevde at det ikke eksisterer onde mennesker, bare onde handlinger²⁸ - en i seg selv lite reflektert og ofte kunnskapsløs påstand. Det er selvfølgelig ikke gitt at mennesker som en eller flere ganger utfører onde handlinger i seg selv er «onde». Men på den annen side er det full berettiget å karakterisere et menneske eller en gruppe mennesker som gjennomgående og over tid eller ut fra karakteren av de gjerninger vedkommende utfører, for eksempel hvis de har utgangspunkt i kald og hensynsløs planlegging, som gjennomført «onde» personer.

For øvrig trekker Leer-Salvesen samme sted en parallell mellom 22. juli terroren og Holocaust, noe jeg tidligere i teksten har vist er en misforståelse da disse to typene ondskap har helt forskjellige forutsetninger og må analyseres hver for seg.

Når det gjelder dette siste, er dette en forholdsvis vanlig feiltakelse som dukker opp i mange sammenhenger. Da filmen om Hannah Arendt nylig hadde premiere, hadde Hilde Østby en artikkel i kinoenes reklame/informasjonsbrosjyre om filmen.²⁹ Her ble det foretatt en direkte kopling mellom Holocaust-ondskaper og den ondskaper som kom til uttrykk 22. juli. Under rettsaken etter 22. juli kom det flere slike utspill antakelig basert på en manglende analyse når det gjelder de i virkeligheten formidable ulikhetene mellom disse to hendelsene, både hva angår gjerningsmenn, ofre og politisk, kulturell og historisk kontekst. Framfor alt mangler slike antakelser og sammenligninger en analyse av forholdet mellom individ- og sosial-/situasjons-faktorer.

²⁸ Se bl.a. Leer-Salvesen i Aalen, Siri Gullestad i Vilde Helljesen: *Psykologiprofessor: - Det finnes ikke onde mennesker*. <http://nrk.no>, 11.06.2012, Einar Øverenget: *Ondskapens vei*, Dagbladet Magasinet, 01.10.2012.

²⁹ Se H. Østby (2013): *Hva er ondskap?* Arthaus.

En annen som tilsynelatende reservasjonsløst trakk opp sammenligninger mellom Hitler og Breivik var for øvrig psykiatriprofessor Einar Kringlen under rettsaken etter 22. juli³⁰, selv om det, som sagt, finnes få likheter når det gjelder bakgrunnen hva angår både disse personene, selve handlingsdynamikken og de hendelsene eller ugjerningene de var ansvarlig for.

Bortsett fra en generell uenighet og konflikt i kjølvannet av 22. juli rettsaken om hva som var riktig diagnose på Breivik, utspant det seg en annen diskusjon, nemlig om hvor riktig det var i det hele tatt å fokusere på hans psykiatri i stedet for hans ideologiske oppfatninger som jo var hans egen uttalte motivasjon for handlingene. Som pekt på tidligere er det i utgangspunktet ingen absolutt motsetning mellom å se på Breiviks ideologiske motiver og hans psykiske status når det gjelder å forklare hans handlinger. Mange kommentatorer og debattanter synes imidlertid å mene dette. Det er imidlertid snarere et spørsmål om hvor i årsaks-kjeden en skal plassere disse hovedfaktorene. Jeg har tidligere argumentert for at Breiviks psykiske tilstand, eller psykisk-sosiale funksjonsnivå må anses for å være mest grunnleggende, men antakelig ikke tilstrekkelig. En har funnet psyko-sosiale svikt hos så å si alle identifiserte solo-terrorister. Når det gjelder ideologisk overbevisning, har denne til en viss grad variert og er ikke nødvendigvis knyttet opp mot høyre-ekstremisme, selv om denne retningen kan framstå som dominerende. Utvider en begrepet solo-terrorisme til også å gjelde andre typer massedrap, som for eksempel skole- og familie-massakrer og andre former, for eksempel såkalte seriemord utført av enkeltpersoner, osv., ser en ofte at ideologi er fraværende. Det som imidlertid går igjen hos gjerningspersonene er psykiske problemer, dårlig psyko-sosial fungering og traumatiske opplevelser i fortiden.

Enkelte tøyser imidlertid en gjennomført samfunnsorientert forklaringsmåte, som en slags forlengelse av de vanlige ideologi-forklaringene, i en retning og til et ytterpunkt som tenderer mot det mer useriøse. Arne Klyve presterer i en artikkel i

³⁰ <http://www.dagbladet>, 11.06.2012 og <http://nrk.no>, 11.06.2012.

psykologtidsskriftet³¹ å kaste fram bl.a. Bush-doktrinen om «forkjøpskrig», Norges Schengen-medlemskap, samt Norges militære intervensjon i forbindelse med krigen i Libya som mulige årsaks- eller bakgrunnsfaktorer for Breiviks terror. Samtidig bagatelliseres mulige psykologiske og personlige årsaker til hendelsen. Dette gjør Klyve bl.a. gjennom en særs banal spissformulering der han retorisk spør om det var så at Breivik var bærer av et «terror-gen» som kunne forklare handlingene hans. Slik argumentasjon er selvfølgelig fullstendig ubrukelig i en saklig diskusjon og det som vel går fram av denne «debattantens» argumenter er at hans egentlige agenda er å rette radikal politisk kritikk mot det norske samfunn. I så måte er uttalelser som at: «sykdomsdiagnoser skygger gjerne for strukturelle problemer i samfunnet», «Vi står i fare for å avpolitiserer eller redusere hendelsene til en eller annen personlighetsforstyrrelse», «Saken dreier seg sannsynligvis mindre om en spesiell biografisk forklaring og mer om oppmagasinert frustrasjon med utspring i et samfunn som systematisk skyver noen unge menn bort i et hjørne. Alt dette i en tid der alle vil være vinnere og hvor verdier som styrker sosialt samhold tynnes ut i samfunnet vårt».³² Selve artikkelen er full av slike løse samfunnsbetraktninger om hypotetiske årsaker til terroren. Bortsett fra at det som her presenteres er en fullstendig *sosiologisering* av all psykologi og psykiatri, noe det hverken finnes holdepunkter for eller argumenteres ut fra, må en jo stusse på forfatterens analysearbeid her som grunnlag for hans meninger og kritikk, samt de mildt sagt diffuse beskrivelsene i seg selv. Hva menes for eksempel med at noen unge menn «skyves bort i et hjørne»?

Det finnes ikke noe belegg for å hevde at det generelt sett finnes noe politisk klima i Norge i dag for å frambringe terrorister av Behring Breiviks type, slik denne forfatteren gjør ved så å si bare å vektlegge politiske faktorerets betydning. Tvert imot er det i analysen av totalitære samfunn, for eksempel det nazistiske, at politiske samfunnsanalyser vil være framtreddende og mer relevante. Men det

³¹ Se A. Klyve (2012): *Sinte, villfarne, falne menn*. Tidsskrift for Norsk Psykologforening, 49, 103 – 105.

³² Klyve, s. 104.

er jo interessant at forfatteren her er helt på linje med Behring Breivik selv ved ensidig å begrunne handlingene ut fra politiske motiver og årsaksforhold.

Argumentet om at psykiatrisk diagnostisering kan skygge for og trekke oppmerksomheten vekk fra de egentlige ideologisk-politiske årsakene til 22. juli terroren, har vært hevdet og debattert. Dette har i seg selv vist seg som et særs framtrædende kontrovers gjennom hele 22. juli debatten. Det framkommer også på ulike måter. En variant som fortjener en nærmere omtale, står for eksempel religionshistoriker Berit Thorbjørnsrud for i et intervju i nettavisen i Dagbladet.³³ Hun framfører en argumentasjon som kritiserer at vi når det for eksempel gjelder vår egen 22. juli terrorist stempler vedkommende som «ensom gærning», altså et psykiatrisk kasus, så bruker vi ikke samme forklaringsmodell når vi for eksempel analyserer islamistiske selvmordsbombere. Da tyr vi til rene ideologiske forklaringer, påpeker hun og mener tydeligvis at dette er inkonsekvent. Dessverre tyder dette på at Thorbjørnsrud ikke er innforstått med den forskningen som tross alt er blitt foretatt på terrorister av ulik karakter. Som tidligere nevnt har slik forskning avdekket signifikante forskjeller i psyken hos solo-terrorister i forhold til det en vil kunne karakterisere som «gruppe-terrorister», hvor førstnevnte viser betydelig symptomatologi i bestemte retninger, i motsetning til sistnevnte. Dette framstår som høyst rimelig med tanke på at gruppe-terrorister nettopp synes å framvise en annen psykologisk profil, ikke minst ut fra at de i utgangspunktet er i stand til å underkaste seg og leve etter gruppenormer og regulere seg selv i forhold til andre signifikante personer. I samsvar med dette blir det derfor korrekt å anlegge forskjellige analyser når det gjelder medlemmene av disse to kategoriene terrorister. Det religiøse ideologiaspektet som sammenbindende gruppenorm har naturlig nok en større forklaringsverdi hos for eksempel islamistiske gruppe-terrorister.

³³ Se H. Nyfløt (2012). *De som ikke er helt A4 blir stemplet som gale. Det er naivt.* <http://www.dagbladet.no>, 11.04.2012.

I en slags forlengelse av denne problemstillingen følger den mer generelle debatten rundt forholdet mellom psykiatri og ideologi som hovedforklaring. Et mer unyansert element i denne diskusjonen er tendensen til å sette psykiske lidelse lik «galskap» eller «utilregnelighet».³⁴ Enkelte hevder også, i tråd med dette, at hvis en setter en diagnose på gjerningsmannen, fratrar en vedkommende evnen til skyld og ansvarlighet. Dette er feil fordi den psykiatriske diagnosen Breivik fikk riktignok kan være alvorlig, men den gjør ham ikke utilregnelig eller fratrar ham noe ansvar. En annen innfallsvinkel til samme problemstilling er å hevde at når vi bruker psykiatri for å forklare Breiviks handlinger, så avskjærer vi oss samtidig fra muligheten til å forstå den ideologien og det politiske synet som motiverte ham. Leer-Salvesen hevder for eksempel at ved «å «forvise» Behring Breivik til en psykiatrisk diagnose, forlater vi muligheten til å bekjempe hans holdninger og handlinger»³⁵. En bør for det første merke seg ordvalget her, nemlig at en angivelig «forviser» personen til en diagnose, hvilket betyr en tilsidesettelse av enhver psykiatrisk vurdering som relevant for en forståelse av hendelsen eller tragedien. Det må i denne forbindelse påpekes at dette er innspill fra en fagperson fra et annet felt som neppe innehar noen kompetanse til å vurdere det aktuelle saksanliggende vedrørende mulige personlighetsmessige årsaker bak hendelser som dette. I det hele tatt har enkelte humanister og særlig fagpersoner med bakgrunn i filosofi en hang til å se forbi selve mennesket som utfører handlingene og forsøke å anlegge et større og mer abstrakt scenario hvor samtidsbilder, politiske makroanalyser og besvergelses om at patologisering av ondskap bare er en avvergemekanisme for å fjerne ondskaper fra oss selv og dermed distansere oss fra den for at vi angivelig skal kunne se på oss selv som normale i forhold til gjerningspersonene, blir framtrædende. Slike utsagn kommer ofte fra personer som forholder seg svevende, overordnet eller mer distansert i forhold til faktiske ting og hendelser, ofte ut fra

³⁴ Se for eksempel intervju med Terje Emberland samme nettsted. Se også Einar Øverengen (2012): *Tilregnelig ondskap*- Dagbladet Magasinet, 12.05.

³⁵ Se Leer-Salvesen sitat i Aalen, 2011.

manglende kunnskaper om nettopp disse. Således utbasunerer filosofen Einar Øverenget at han tror «hverken galskap eller fravær av empati gir rett innfallsvinkel til handlingene til Anders Behring Breivik». Og mer presist at det «er overhodet ikke slik at det er fravær av empati som er årsak til at mennesker utfører slike handlinger». ³⁶ For det første er det ikke lenger snakk om «galskap» når det gjelder årsaken bak Breiviks gjerninger. Men Øverenget, som flere andre, er tydeligvis ikke klar over at psykiske årsaker er mye mer enn galskap og utilregnelighet. En annen ting er at han tydeligvis ikke har skjønt hva mangel på empati med sine ofre innebærer når han så lettvent avfeier dette. Muligens er han ikke innforstått med selve innholdet i begrepet. Riktignok leverer han en slags argumentasjon i retning av hvorfor empati ikke er relevant. Denne går ut på – feilaktig - å henvise til personer som administrerte nazistenes utryddelsesleirer og påpeke at disse slett ikke manglet empati, men tvert i mot viste evne til dette overfor nære personer, men ikke de som de var satt til å drepe. Det er imidlertid, som tidligere påpekt, grunnleggende feil å sammenligne 22. juli terroristen med masse mordere under nazitiden. I sistnevnte tilfelle var det nettopp den rådende nazistiske raseideologien som «tillot» og gjorde det mulig at tilsynelatende normale og velfungerende personer, som sikkert viste empati overfor sine nærmeste, venner og bekjente, kunne delta i utryddelser av fremmede «mindreverdige». Dette er nettopp ikke forholdet når det gjelder 22. juli terroren i Norge og det blir derfor et forfeilet argument å hevde at empati ikke er av betydning for å forstå terrorhandlingene 22. juli. Fordi 22. juli terroristen handlet i et kulturelt vakuum der det nettopp ikke fantes allmenn aksept for hans handlinger, var det nettopp mangelen på empati som her var utslagsgivende. Siden nazibødlene kunne operere i ly av en kultur og politisk virkelighet som aksepterte deres handlinger, kunne de også rekrutteres blant «vanlige» folk som i det daglige framviste empatiske evner overfor nære personer. Det var derimot deres *universelle* etikk og empatievne som sviktet, dvs. den

³⁶ E. Øverenget (2012a): *Tilregnelig ondskap*. Dagbladet Magasinet, 12.05.

generelle evnen til å inneha og vise empatiske egenskaper overfor mennesker i alminnelighet, enten de var nære eller fremmede.

Øverenget forsøker å «dokumentere» sine påstander om at empati eller empatimangel er feilslått når det gjelder å forstå 22. juli-terroren ved å vise til at «flere fagpersoner» nettopp har pekt på dette. I artikkelen refererer imidlertid ikke til hvem disse «fagpersonene» skulle være, noe som kunne vært særs interessant å vite.

Det synes åpenbart at en grunnleggende mangel ved slike synspunkter, i den grad de presenteres av filosofer med fast spalteplass i dagspressen, hvor de har som oppgave å servere en type kåseriinnlegg som ikke engang er debattinnlegg, at de dessverre synes blottet for eksempelvis psykologisk argumentasjon og innsikt. Dette er i denne saks anliggende svært forbausende, all den tid det nettopp er handlende mennesker det i bunn og grunn er snakk om, mennesker som handler ut fra bestemte intensjoner og motiver.³⁷

Hos filosofen Jon Hellesnes dukker dette problemet også opp, riktignok i en filosofisk sett adskillig mer sofistisert form.³⁸ Allerede i det ledsagende utsagnet til selve overskriften i artikkelen, som lyder: «*Det fins ei samfunnsvitskapleg forklaring på vondskap som er like viktig som den psykopatologiske*», kommer Hellesnes' noe begrensede forståelse til uttrykk. Han forutsetter her en slags *dualisme* der samfunnsvitenskapelige forklaringer skulle stå i motsetning til eller representere et alternativ til psykologiske. Dette må imidlertid ses på som grunnleggende feilaktig. Onde handlinger er alltid et produkt av handlende psykologiske individer i en sosial eller samfunnsmessig sammenheng og derfor vil disse to typer forklaringsnivåer, som riktignok inneholder hver sin egenlogikk, snarere utfylle og forutsette hverandre enn å stå i motstrid til en annen. Hellesnes manglende forståelse av psykologiske forklaringsstatus kommer også til uttrykk senere i teksten der psykologiske eller

³⁷ Jeg vil igjen understreke at dette ikke gjelder filosofer generelt. Filosof Arne Johan Vetlesen har eksempel levert gode og grunnleggende analyser av ondskap som på et utmerket måte ser ut til å integrere filosofi, psykologi og samfunnsteori. Se *Menneskeverd og ondskap*, (2003) og *Evil and Human Agency. Understanding Collective Evildoing*, (2005).

³⁸ J. Hellesnes (2012): *Om det moralske vonde*, Klassekampen 21.07.

«psykopatologiske» forklaringsmodeller lettvis og uten videre reduseres til «*psykologisering*» og «*psykologisme*». Dette grepet, og i forlengelsen å hevde at «psykologisering» kan virke som en bortforklaring av den menneskelige ondskapen blir grunnleggende feil, eller i beste fall ufullstendig fordi menneskelig ondskap for det første alltid må inneholde en psykologisk komponent og for det andre at psykologiske forklaringer noen ganger langt på vei kan representere den mest adekvate forståelsen av ondskapen. Hellesnes framsetter i samme forbindelse for øvrig den oppsiktsvekkende ideen om at det ikke skulle være mulig å teste ut hypoteser om hvilke faktorer som former personer som begår onde handlinger, bl.a. fordi det angivelig er umulig å bruke kontrollgrupper. Hellesnes bør vite at der en av bestemte grunner ikke kan bruke eksperiment med bevisst manipulasjon av ulike variabler, bruker en i stedet erfaringsbaserte empiriske studier av faktiske fenomener. De senere år er det for eksempel, som tidligere behandlet i testen, foretatt flere studier over ulike typer terrorister og funnet signifikante forskjeller mellom terrorister som opptrer i gruppe og såkalte solo-terrorister som altså opererer alene. En har her funnet betydelige forskjeller, både når det gjelder motivasjon, samt bakgrunnsfaktorer og personlig historie, psykisk helse og psykososial fungering. Hellesnes spør retorisk, og i virkeligheten ganske naivt, hvorfor en ikke spør etter psykologiske forklaringer når noen viser normal og moralsk atferd, men kun når det gjelder unormal og patologisk. Til det er å svare at klinisk orientert psykologi selvsagt forsøker å forklare den problematiske atferden. Hva skulle den ellers gjøre? Men Hellesnes er tydeligvis ikke klar over at en utlegning av problematferd nødvendigvis samtidig refererer til dens motstykke som dermed langt på vei forklares. Ellers finnes det innenfor psykologien en mengde litteratur som beskjeftiger seg med forklaringer og teori om normalatferd, ikke minst innenfor barne- og ungdomspsykologien. Det er langt fra snakk om noen asymmetri.

Hellesnes framfører ellers den etter hvert banale og feilaktige tesen om at hvis psykologiske faktorer skal forklare onde og grusomme handlinger så ligger det en determinisme i dette som i

siste instans fratar vedkommende skyld og ansvar sine handlinger. Dessverre demonstrerer Hellesnes også her sine manglende psykologiske kunnskaper. Det er bare ved psykoser, forvirringstilstander og dyp psykologisk funksjonshemming der en ikke har herredømme over sine handlinger eller i realiteten vet hva en gjør at en er fritatt for ansvar. I andre tilfeller vil en alltid ha bestemte frihetsgrader når det gjelder handlingsvalg og vil derfor være ansvarlig. Hvis det var slik Hellesnes og visse andre synes å mene, ville det kort og godt innebære at *ingen* var ansvarlig for sine handlinger da disse uansett ville måtte være et resultat av ens tidlige psykologiske og sosiale historie.

Hellesnes' referanse til sin tidligere kritikk av psykologiske forklaringer av nazismen og hvorfor personer blir nazister, bærer på tilsvarende vis preg av hans manglende psykologiske kunnskaper og forståelse. Han hevder bl.a. at "psykologisering" av nazismen «flytter fenomenet ut av feltet for samfunnsanalyse...», hvilket må være feil som en generell påstand da – som jeg tidligere har påpekt i denne teksten – både sosialpsykologiske og politisk-ideologiske faktorer vil måtte supplere individuell-psykologiske nettopp når det gjelder en forståelse av nazismen. Dette, til tross for at han selv i positive vendinger eksplisitt nevner Milgram-eksperimentet som han tydeligvis ikke er klar over er et eksempel på nettopp psykologiske forklaringer på gruppe- og kollektivnivå og som slett ikke utgjør vansker for noen «psykologiserende humanisme» som han kaller det. Hellesnes havner igjen i en håpløs dualistisk posisjon der han ikke *makter å plassere det psykologiske mennesket selv i en sosial sammenheng og analysere under hvilke omstendigheter det er den individuelle patologien eller henholdsvis den sosiale og kollektive patologien som er det utslagsgivende når det gjelder manifesteringen av ondskap*. Hellesnes tar også grunnleggende feil når han hevder at «*fordommen om at vondskapen er sjukleg, føreset standpunktet om at mennesket i røynda er godt*». For det første representerer dette utsagnet på Hellesnes egne premisser en sirkelargumentasjon der han forutsetter det han vil vise, nemlig at det skulle være snakk om en «fordom». Mer generelt er det ikke snakk om hverken noen

fordom eller forutsetning om at mennesket egentlig er «godt». Dette er et foreldet syn som vel aldri har hatt noen vitenskapelig referanse. Tvert i mot er det slik at vi bærer i oss potensialer for både det «gode» og «vonde», men at enkelte ut fra både individuelle og sosiale årsaker og omstendigheter bare eller ofte er i stand til å demonstrere utelukkende de «vonde» sidene ved mennesket.

Hellesnes' forklaring ser ut til å gå ut på at stort sett ingen individuell-psykologi og *litt* samfunnsvitenskap visstnok leverer delforklaringer på fenomenet. Det som imidlertid framstår som et underliggende premiss i hans framstilling er en overordnet filosofisk forståelse, noe som preger hele første delen av artikkelen hans. Dette innebærer i så fall et alvorlig mistak. Filosofiske forklaringer kan i seg selv aldri bli grunnleggende når det gjelder forståelsen av menneskelige og sosiale fenomener, av den grunn at filosofiske forklaringer representerer en *abstrakt* innfallsvinkel til virkeligheten. Det er bare de eksakte vitenskapene som forklarer de fenomenene de i utgangspunktet er utgått fra, i dette tilfellet psykologi og samfunnsvitenskap. Det filosofien som en *meta-disiplin* og en *meta-forståelse* kan gjøre eller har som oppgave er følgelig å levere overordnet kunnskapsteoretisk forståelse av de data, innsikter og teorier som i utgangspunktet nettopp og *allerede* er utgått fra og har en basis i nettopp disse primær-vitenskapene. *Ikke å erstatte* disse med et forsøk på en ren abstrakt filosofisk teoretisering.

Et annet innlegg i debatten som typisk nok ender i en mer ensidig filosofisk «analyse» er Eskil Skjeldal som i en artikkel behandler det angivelige etiske grunnlaget når det gjelder 22. juli terroristens ideologiske ståsted.³⁹ Et av Skjeldals poeng er naturligvis at terroristen opererer med en slags etisk begrunnet teori, men er fullstendig uten moral. Skjeldal peker også korrekt på at Behrings Breiviks «etikk» går ut på at retten til å drepe uskyldige for å «redde» noe han anså for å være mer verdifullt, i seg selv er dypt umoralsk. Og at i seg selv er dette ikke noen ondskapens banalitet eller «dumhet», men en nøye kalkulert «etikk» og rasjonalitet som i videre

³⁹ E. Skjeldal (2012): *Terroristens etikk*. Klassekampen, 26.04.

forstand synes logisk knyttet til og virker opprettholdende på terrorisme som fenomen i seg selv.

Imidlertid bærer Skjeldals videre analyse preg av at han ønsker å nedtone de psykologiske beskrivelsene og forklaringene av Behring Breiviks handlinger. Han antyder at ved å beskrive ham som «gal», «pervers», «taper», etc. gjør en ham til noe «ukjent», «ikke-menneskelig» - og angivelig «unorsk»(!). Ikke det at disse «psykologiske» beskrivelsene av Behring Breivik nødvendigvis er treffende i seg selv, men når Skjeldal tilsynelatende distanserer seg fra psykologiske forklaringer, distanserer han seg samtidig fra å forstå terroristen og terrorhandlingen også, selv om han også forsøker å plasserer terroristen selv inn i den norske virkeligheten. Han snur også tingene på hodet ved å antyde at vi gjennom psykologiske begreper og forklaringer «eksternaliserer» ugjerningene og gjør dem til noe «ukjent». Forholdet er vel nærmest omvendt. En synes også her å ha et eksempel på hvordan en forsøker å erstatte psykologiske forklaringer med filosofiske. Jeg vil igjen understreke mitt poeng med at dette ikke lar seg gjøre i et forklaringsperspektiv. En glemmer igjen at det er snakk om virkelige mennesker som i en høyst menneskelig sammenheng utfører disse handlingene. En forståelse krever derfor en analyse med bakgrunn i vitenskapelig tenkning med utgangspunkt i nettopp forsøk på å forklare slike menneskelige mekanismer og prosesser. Filosofiske analyser kan meta-analysere disse igjen, for eksempel ved å foreta en bestemmelse og definere et forhold mellom psykologiske og sosiale/samfunnsmessige faktorer – ikke *erstatte* disse. Terroristens banale og onde «etikk» som Skjeldal peker på er bare mulig på bakgrunn av dypere menneskelige og sosiale svikt og vil derfor, som antatt kausalfaktor, måtte befinne seg lenger ute i årsakskjeden. Det nærmeste Skjeldal kommer noen psykologisk «analyse» er en henvisning til terroristens «ensomhet» og at han er et «isolert menneske». Dette er imidlertid common sense oppfatninger og rene atferds-beskrivelser som i seg selv krever videre og dypere vitenskapelige psykologisk analyser, ingen forklaring i seg selv. Vi blir i virkeligheten henvist til rene filosofiske

framstillinger, eller rettere sagt *anskuelser*, som ikke er i stand til å bringe vår forståelse noe videre.

I denne forskningsrapporten har jeg forsøkt å levere et lite utkast til nettopp en meta-framstilling og meta-forståelse av ondskapens problem som nettopp forutsetter en inkorporering av alle de erkjennelsesnivåer og teorier som synes å måtte inngå i forklaringen av det, det være seg både individuelle og sosiale – uten å ende opp i mer banale forestillinger om at vi må foreta valg eller inneha preferanser som innebærer at vi skulle ekskludere noen vi mer ureflektert føler vi ikke liker.

Litteratur

Arendt, H. (1965) *Eichmann i Jerusalem. En beretning om det ondes banalitet*. Oslo: Pax forlag.

Barak, G. (2003). *Violence and Nonviolence. Pathways to Understanding*. London: Sage Publications.

Baron-Cohen, S. (2012). *Zero Degrees of Empathy. A New Theory of Human Cruelty and Kindness*. London: Penguin Books.

Bastiansen, A. (2009). Finnes det et sosialpsykologisk perspektiv på «ondskap»? *Impuls*, 63, 1, 14 – 23.

Bauman, Z. (1989). *Modernity and the Holocaust*. Cambridge: Polity Press.

Baumeister, R. F. (1997). *Evil. Inside Human Violence and Cruelty*. New York: Freeman.

Baumeister, R. F. & Vohs, K. D. (2004). Four Roots of Evil. I: Miller, A. G. (ed.). *The Social Psychology of Good and Evil*. New York: The Guilford Press.

Borch, Ch. (2008). Kriminalitet og ondskab. I: Thordsen, S. N. & Sørensen, H. D. (red). *Ondskab – et politisk begreb*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

- Borchgrevink, Aa. S. (2012). *En norsk tragedie*. Oslo: Gyldendal.
- Brudholm, T. (2008). Syg, sær eller blot saglig? Om den filosofiske kommentar til konkret ondskab. I: Thordsen, S. N. & Sørensen, H. D. (red). *Ondskab – et politisk begreb*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Card, C. (2002). *The Atrocity Paradigm. A Theory of Evil*. New York: Oxford University Press.
- Fangen, K. (2012). Mellom konspirasjonsteori og galskap. I: Østerud, S. (red.). *22. juli. Forstå – forklare – forebygge*. Oslo: Abstrakt forlag.
- Gullestad, F. S. (2003). Hvem var overgriperne? Et blikk på Holocaust. *Impuls. Tidsskrift for psykologi*, 57, 3, 21 – 27.
- Hayden, B. (2011). Is Neuroscience Incompatible with the Idea of Evil? *Psychology Today*, 19.10, 1 – 3.
- Heberlein, A. (2011). *En liten bok om ondskap*. Oslo: Cappelen Damm.
- Hellesnes, J. (2012). Om det moralsk vonde. *Klassekampen*, 21.06.
- Hellesnes, J. (2013). Eichmanns tankeløyse. *Klassekampen*, 14.11.
- Helljesen, V. (2012). Psykologiprofessor: - Det finnes ikke

- onde mennesker. <http://nrk.no>, 11.06.
- Hillestad, T. M. (2003). Krig og sivile ofre. *Ny Tid*, 23, 14.06.
- Hillestad, T. M. (2008). Hatets psykologi. I: Hillestad, T. M. *Psykologiske tekster og essays*. Stavanger: Concreto Academic Papers.
- Hillestad, T. M. (2011). Den uforklarlige ondskapen. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 48, 116 – 117.
- Hillestad, T. M. (2012a). Politikk eller psykiatri. *Stavanger Aftenblad*, 03.05.
- Hillestad, T. M. (2012b). Empati og terrorisme. *Dagbladet*, 18.05.
- Hillestad, T. M. (2012c). Hvor kommer ondskapen fra? *Rogalands Avis*, 15.06.
- Hillestad, T. M. (2013). Det ondes banalitet? *Stavanger Aftenblad*, 04.10.
- Hillestad, T. M. (2013). Ondskapen er ikke banal. *Dag og Tid*, 25.10.
- Horgan, J. (2005). *The Psychology of Terrorism*. London: Routledge.
- Klyve, A. (2012). Sinte, vilfarne, falne menn. *Tidsskrift for*

Norsk Psykologforening, 49, 103 – 105.

Kuschel, R., Zand, F. & Øberg, J. (2004). *Ondskabens psykologi. Socialpsykologiske essays*. København: Frydenlund.

Meloy, J. R. (2004). Indirect Personality of the Violent True Believer. *Journal of Personality Assessment, 82, 138 – 146.*

Miller, A. G. (ed.). (2004). *The Social Psychology of Good and Evil*. New York: The Guilford Press.

Nyfløt, H. (2012). – De som ikke er helt A 4 blir stemplet som gale. Det er naivt. *Dagbladet Online, 11.04.*

Nørbech, P., Nørbech, N. & Teigset, I-A. (2011). En masseorder blir til. Psykologien bak ekstreme handlinger. *Humanist, 4, 4 – 21.*

Post, J. M. (2005). The Psychological and Behavioral Bases of Terrorism. Individual, Group and Collective Contributions. I: *International Affairs Review, Vol. 14, 2.*

Rosenbaum, R. (2011). The End of Evil? *Slate, Health and Science, 16, 30.09.*

Ross, L. & Nisbett, R. E. (1991). *The Person and Situation. Perspectives of Social Psychology*. New York: McGraw-Hill.

- Schaefer, A. (2007). Inside the Terrorist Mind. *Scientific American Mind*, 18, 6, 72 – 79.
- Schlesinger, L. B. (1998). Pathological Narcissism and Serial Homicide. Review and Case Study. *Current Psychology*, Vol. 17, 212 – 221.
- Skjeldal, E. (2012). Terroristens etikk. *Klassekampen*, 26.04.
- Skoglund, A. (2013a). Den ensomme ulven. Hva vet vi om soloterrorister? *Humanist*, 1, 42 – 55.
- Skoglund, A. (2013b). *Sinte hvite menn. De ensomme ulvenes terror*. Oslo: Humanist forlag.
- Spaaij, R. (2012a). *Understanding Lone Wolf Terrorism. Global Patterns, Motivations and Prevention*. Dordrecht: Springer.
- Spaaij, R. (2012b). Inside the Mind of Anders Breivik - The Norwegian on Trial for Mass Murder. <http://www.huffingtonpost.co.uk>, 26.06.2012.
- Staub, E. (1989). *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and Other Group Violence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Staub, E. (2003). *The Psychology of Good and Evil*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Svendsen, L. Fr. H. (2009). Hva er ondskap? *Impuls*, 63, 1,

6 – 13.

Svendsen, L. Fr. H. Svendsen (2013). *Ondskapens filosofi*. Oslo: Universitetsforlaget.

Thielst, P. (2004). Ondskab og det der ligner. *Politiken*, 23.09.

Thordsen, S. N. & Sørensen, H. D. (red.). (2008). *Ondskab – et politisk begreb*. Århus: Århus Universitetsforlag.

Varvin, S. (2003). Psykoanalytiske perspektiver på terrorisme. *Impuls*, 57, 3, 35 – 41.

Vetlesen, A. J. (2003). *Menneskeverd og ondskap*. Oslo: Gyldendal.

Vetlesen, A. J. (2005). *Evil and Human Agency. Understanding Collective Evildoing*. Cambridge: Cambridge University Press.

Østby, H. (2013). Hva er ondskap? Arthaus. Kinoenes informasjonsbrosjyre.

Østerud, S. (2012). *22. juli. Forstå – forklare – forebygge*. Oslo: Abstrakt forlag.

Øverenget, E. (2012a). Tilregnelig ondskap. *Dagbladet Magasinet*, 12.05

Øverenget, E. (2012b). Ondskapens vei. *Dagbladet*

Magasinet, 01.10.

Aalen, K. (2011). Er han en ond mann? *Stavanger Aftenblad*,
05.08.

<http://www.dagbladet.no>, 11.06.2012

<http://nrk.no>, 11.06.2012